

REFERÈNCIES I FONTS DELS TEXTOS ESMENTATS O REPRODUÏTS

Recullo aquí les fonts de totes les citacions del text, excepte les que provenen directament dels meus quaderns, diaris i records. Gairebé totes les citacions de les quals soc la font primària les vaig anotar aleshores; n'hi ha molt poques que procedeixen de records posteriors. També cito les fonts de moltes de les dades i xifres més rellevants del text, acompanyades de detalls addicionals i de vegades d'algun advertiment. Els títols dels llibres se citen acompanyats de tots els detalls de publicació la primera vegada que s'esmenten, i de manera abreujada les següents. Les referències estan vinculades a unes quantes paraules del text seguides de punts suspensius. Els números entre parèntesis al principi de cada paràgraf corresponen als números de pàgina de l'edició en paper. Sempre que era possible, he citat una font a internet amb un enllaç que el lector pot seguir directament des de les notes. Estic molt agraït a Josef Lolacher per la seva inestimable ajuda per preparar aquestes notes. TGA

EPÍGRAFS

«Escriure la veritable història de l'Europa del present: heus ací un objectiu per a tota una vida...»

Isaiah Berlin, *The Proper Study of Mankind. An Anthology of Essays* (1997); «L'erició i la guineu», a *El veritable estudi de la humanitat*. Barcelona: Editorial Empúries, 2009, p. 509. Traducció de Dolors Udina Abelló i Laia Font Mateu.

És molt cert el que la filosofia ens diu, que la vida s'ha d'entendre mirant cap enrere...

Søren Kierkegaard, Journal JJ:167, a *Kierkegaard's Journals and Notebooks. Vol. 2: Journals EE-KK*. K. Brian Söderquist (et al.) (ed.). Princeton: Princeton University Press, 2015, p. 179.

PRÒLEG. LA NOSTRA ÈPOCA

(13) pel llibre de Tintín *Hem caminat damunt la Lluna...*

L'original francès, amb el títol *On a marché sur la lune*, es va publicar per primera vegada el 1954 i l'edició anglesa (amb el títol potser menys adient *Explorers on the Moon*) és del 1959.

(14) «Bàsicament soc xinès», va escriure Franz Kafka en una postal a la seva promesa...

Postal des de Marienbad a Felice Bauer, mitjan maig de 1916, en Franz Kafka, *Briefe en Felice*. Frankfurt: Fischer Taschenbuch Verlag, 2009, p. 657. Disponible en castellà: *Cartas a Felice*. Madrid: Nórdica, 2019.

(15) «diu Europa i vol dir França»...

Com passa amb les atribucions de moltes altres cites famoses, no hem pogut trobar cap font on digués exactament això. D'aquí el «suposadament».

(18) Per tant, si avui hi ha uns 850 milions d'europeus...

Això inclou, Rússia, Turquia i el Caucas, però no l'Àsia Central. La xifra es basa en les [dades](#) de població més recents publicades pel Banc Mundial (2021).

DESTROSSADA (1945)

WESTEN

(25) «La primera hora del meu primer dia»...
«[The Beginner](#)», a *Epitaphs of the War*, de Kipling.

Operació Gomorra, de resultes de la qual almenys 900.000 persones van fugir de la ciutat polvoritzada...
Overy dona xifres lleugerament diferents a les pàgines 335 i 436, vegeu Richard Overy, *The Bombing War. Europe 1939-1945*. Londres: Penguin Books, 2014.

(27) una crònica detallada i minuciosament documentada de la història de Westen...
Jan Osmers, *Amt und Dorf Westen. Mit einer Häuserliste von Friedhelm Bluhm*. Bremen: Stint, 1997.

la fàbrica de pólvora Eibia, que entre altres coses...
Ibíd., p. 145; per a tots els detalls, vegeu Andrea Hesse, *Prädikat Bestbetrieb – die Eibia GmbH für chemische Produkte in Bomlitz*. Münster: LIT, 1995.

(28) «esquelets vivents amb les cares grogues i xuclades» i sentien la «fortor de la carn putrefacta»...
Keith Lowe, *Savage Continent. Europe in the Aftermath of World War II*. Nova York: Picador, 2012, p. 84-85.
Disponible en castellà: *Continent salvaje. Europa después de la Segunda Guerra Mundial*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2012.

«Vaig mirar avall en la penombra i vaig veure una dona ajupida als meus peus»...
Citat a William I. Hitchcock, *The Bitter Road to Freedom. The Human Cost of Allied Victory in World War II Europe*. Nova York: Free Press, 2008, p. 302.

«assegut al costat d'un d'aquells cadàvers [...] menjant carn que no tinc cap dubte que era carn humana»...
Keith Lowe, op. cit., p. 85.

(28) «tots els trucs que el *rigor mortis* pot fer amb les expressions humanes, totes les posicions antinaturals que un esquelet humà, llançat de qualsevol manera, pot arribar a prendre»...
Del testimoni de Derick Sington, un dels primers oficials que van entrar al camp, citat en Keith Lowe, op. cit., p. 85.

INFERN

(31) unes 18.000 persones van morir a Bergen-Belsen en tan sols un mes, el març de 1945...
William I. Hitchcock, op. cit., p. 301; Keith Lowe, op. cit., p. 85.

al final de la guerra a Alemanya hi havia gairebé vuit milions de treballadors forçats...
Keith Lowe, op. cit., p. 27.

el noranta-tres per cent dels habitatges de Düsseldorf van quedar inhabitables...
Walter Lacqueur, *Europe since Hitler. The Rebirth of Europe*. Harmondsworth: Penguin Books, 1982, p. 16.
Disponible en castellà: *Europa después de Hitler*. Madrid: Sarpe, 1985.

¿O que Bielorússia va perdre uns dos milions d'habitants d'una població d'aproximadament nou milions abans de la guerra, a banda de tres milions o més de desplaçats?...
Timothy Snyder, *Bloodlands*. Londres: Bodley Head, 2010, p. 251. Disponible en castellà: *Tierras de sangre*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2011.

(32) «hi va haver prop de noranta milions de persones mortes o desplaçades a Europa entre el 1939 i el 1948»...
Mark Mazower, *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*. Londres: Allen Lane, 1998, p. 222. Disponible en castellà: *La Europa Negra*. València: Barlin Libros, 2017.

aproximadament un de cada sis europeus...

El 1939, la població d'Europa –sense comptar els països no combatents (és a dir, Suïssa, Suècia, Espanya, Portugal, Irlanda, Liechtenstein, Andorra i el Vaticà) però incloent-hi les repúbliques europees de la Unió Soviètica– era d'aproximadament 503 milions d'habitants. Per tant, els noranta milions de persones mortes o desplaçades corresponen més o menys al 18 % de la població europea. Vegeu la [llista de països ordenats per població el 1939](#).

«fins a la tercera i la quarta generació»...

Dt 5,9.

Quan vaig investigar les vides dels agents de la Stasi que m'havien espïat a l'Alemanya Oriental al final dels anys setanta i començament dels vuitanta...

Vegeu Timothy Garton Ash, *The File: A Personal History*. Londres: Atlantic Books, 2009. Disponible en castellà: *El expediente. Una historia personal*. València: Barlin Libros, 2019.

OSTEN

(35) a Przysieczyn...

Aquest era un dels tres pobles anomenats Osten del Reich alemany el 1911, segons el *Petzolds Gemeinde- und Ortslexikon*. Vegeu Hermann Pelocke, *Petzolds Gemeinde- und Ortslexikon des Deutschen Reiches*. Bischofswerda: E. H. Petzold, 1911.

(36) La zona De Wągrowiec il·lustra...

Vegeu l'útil història local d'Edmund Makowski, *Dzieje Wągrowca*. Poznań: Wydawnictwo WBP, 1994.

(38) «gairebé totes les dones van ser violades; entre les víctimes hi havia velles de seixanta i setanta-cinc anys i noiets de quinze o fins i tot dotze. Moltes van ser violades deu, vint o trenta vegades»...

Mark Mazower, op. cit., p. 220, citant Carl Tighe, *Gdańsk. National Identity in the Polish-German Borderlands*. Londres: Pluto Press, 1990, p. 197.

«Mateu-me! Dispareu-me i prou!». «Ai!», exclama Lehndorff, «quantas mirades d'enveja han de suportar els morts!»...

Hans Graf von Lehndorff, *Ostpreussisches Tagebuch. Aufzeichnung eines Arztes aus den Jahren 1945-1947*. Múnic: DTV, 1981, p. 75, 77.

(39) «El regidor local [polonès] diu que li sap greu que hàgim d'abandonar la nostra terra natal d'aquesta manera»...

Hans Graf von Lehndorff, op. cit., p. 302.

«el públic i jo sabem / el que aprenen els nens a escola...»

W. H. Auden, «[September 1, 1939](#)».

Si un infant desapareixia del grup, els altres deien com si res: «Oh, és mort»...

Citat a Mark Mazower, op. cit., p. 225-226, de l'extraordinari llibre de Dorothy Macardle, *Children of Europe*. Boston: The Beacon Press, 1951.

(41) Almenys vuit milions de persones van morir en la guerra civil russa...

Evan Mawdsley, *The Russian Civil War*. Boston, Londres: Allen & Unwin, 1987.

(42) A Estònia, els extraordinaris «Germans del Bosc» van continuar lluitant contra l'ocupació russa des dels seus amagatalls camuflats al bosc fins ben entrats els anys cinquanta. L'últim Germà del Bosc supervivent, August Sabbe, va morir quan la KGB va intentar detenir-lo el 1978...

Keith Lowe, op. cit., p. 340-358.

el gulag [...] continuava infligint les tortures descrites per Aleksandr Soljenitsin...

Vegeu Anne Applebaum, *Gulag. A History*. Londres: Allen Lane, 2003. Disponible en castellà: *Gulag. Historia de los campos de concentración soviéticos*. Barcelona: Debate, 2018.

Com assenyalava constantment el dramaturg dissident txec Václav Havel...

Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity. Essays on the Fate of Central Europe*. Nova York: Random House, 1989, p. 196-198. Disponible en castellà: *Los frutos de la adversidad*. Barcelona: Planeta, 1992.

DE PARES I PÀTRIES

(46) «traspasat pel mig del cos per un rifle alemany»...

Citat a Alex Kershaw, *The First Wave. The D-Day Warriors Who Led the Way to Victory in World War II*. Nova York: Caliber, 2019, p. 263.

Cap a les 7.30 del matí [...] el capità John Garton Ash va desembarcar...

Recorro aquí a les entrevistes que vaig fer al pare el 2011. Vegeu també la necrològica a *The Daily Telegraph*, 16 juliol 2014. El que recordava el meu pare era que l'avançada dels Green Howards havia desembarcat pocs minuts després de l'Hora H, les 7.25 del matí. L'historiador local Jean-François Le Cuziat en fa una reconstrucció a partir de múltiples fonts britàniques i arriba a la conclusió que devia ser en algun moment entre les 7.30 i les 7.37 del matí.

EL MOTOR DE MEMÒRIA

(51) El 1942, en un tramvia que avança sotraguejant per la Varsòvia ocupada pels nazis, seu un nen de deu anys demacrat i mig mort de gana. En Bronek...

Detall de *Gazeta Wyborcza*, DF, 21 de juliol de 2008, complementada amb comunicacions de Jarosław Kurski.

(55) «transfusió de memòria»...

Vegeu un recull de cites de les seves memòries a «[Elie Wiesel: A Retrospective, Week #3](#)»; també [el va citar el papa Francesc](#) quan va rebre el Premi Carlemany l'any 2016.

DIVIDIDA (1961-1979)

TOC DE QUEDA

(60) l'ocupació de la Politècnica d'Atenes per part dels estudiants...

Detall de Kostis Kornetis, *Children of the Dictatorship. Student Resistance, Cultural Politics, and the "Long 1960s" in Greece*. Nova York, Oxford: Berghahn Books, 2016.

«¿On? Tant de bo hagués passat!»...

Ibíd., p. 259.

(61) «L'Europa dels dictadors»...

Elizabeth Wiskemann, *Europe of the Dictators*. Londres: Collins, 1966. Disponible en castellà: *La Europa de los dictadores*. Madrid: Siglo XXI, 1978.

Si hi incloem les repúbliques europees de la Unió Soviètica, hi havia uns 389 milions d'europeus vivint sota dictadures, mentre que només 289 milions vivien en democràcies...

Càlculs propis basats en [dades del 1973](#) del Banc Mundial. Els països següents s'han comptat com a dictadures: Albània, Alemanya (Oriental), Armènia, l'Azerbaidjan, Bulgària, Espanya, Geòrgia, Grècia, Hongria, Iugoslàvia, Polònia, Portugal, Romania, Txecoslovàquia i la Unió Soviètica.

Els Coronels grecs van prohibir els cabells llargs, les minifaldilles i els estudis de sociologia...

Tony Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945*. Londres: William Heinemann, 2005, p. 507. Disponible en castellà: *Postguerra. Una historia de Europa desde 1945*. Madrid: Taurus, 2006.

(62) «semblant a la Gestapo alemanya, que potser l'havia entrenat»...

David Birmingham, *A Concise History of Portugal*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, p. 162. Disponible en castellà: *Historia de Portugal*. Madrid: Akal, 2017.

encara aixecaven el braç dret en la salutació feixista...

Paul Preston, *Franco*. Londres: Fontana Press, 1995, p. 753. Disponible en castellà: *Franco*. Barcelona: Debate, 2022. L'ús no oficial d'aquesta salutació amb finalitats polítiques i militars no es va revocar fins a la dimissió del president del govern nomenat per Franco Carlos Arias Navarro i el nomenament del president del govern Adolfo Suárez pel rei d'Espanya, Joan Carles I, el 3 de juliol de 1976. Vegeu també Paloma Aguilar, *Memory and Amnesia: The Role of the Spanish Civil War in the Transition to Democracy*. Nova York: Berghahn Books, 2002. Disponible en castellà: *Memoria y olvido de la guerra civil española*. Madrid: Alianza, 1996.

Franco assistia a una missa en memòria de l'heroi feixista i fundador de la Falange José Antonio Primo de Rivera...

ABC, 21 de novembre de 1973, p. 27; *ABC Sevilla*, 21 de novembre de 1973, p. 33.

(63) «Tan aviat com havíem començat a menjar»...

Jonathan Keates, comunicació personal amb l'autor.

el partit postsalazarista Acció Nacional Popular...

Vegeu un [informe](#) detallat de la Unió Interparlamentària sobre les eleccions legislatives del 1973.

476 presos polítics...

L'última vegada que hi havia hagut tants estudiants detinguts havia estat el 1956. Guya Accornero, «A mobilização estudantil no processo de radicalização política durante o Marcelismo», *Análise Social*, 208, 2013, p. 572-591.

El càstig d'un home que assassinés la seva dona adúltera...

Vegeu [Art. 372](#) del Codi Penal de 1868.

(65) explicava el cantant iugoslavoalemany Bata Illic, agitant de manera irresistible els pantalons acampanats...

Se'l pot veure lluir el seu encant de [1973](#) i de [1974](#) a YouTube.

per tenir-hi sexe fora el matrimoni en la primera trobada...

Estrictament, si volem filar prim, només diu «*bleibst Du bei mir*», que pot voler dir ‘queda’t amb mi’ o ‘queda’t a casa meva’, però en aquest context crec que els lectors estaran d’acord amb mi que les seves intencions lascives estan prou clares.

cançons prohibides per la censura de l’Espanya franquista...

Es pot trobar informació sobre la censura a la pàgina web del projecte [Devuélveme la Voz](#) de la Universitat d’Alacant.

(66) Ricardo i Julia Cuesta recorden...

En una entrevista amb la seva neta, tots dos van dir que el motiu pel qual els posava nerviosos passar la frontera escoltant música alemanya era que s’havien acostumat a fer coses en llibertat. «No sabíem què mirarien amb mals ulls i què no», va dir la Júlia, «i sempre anàvem amb compte, perquè no volíem tenir problemes innecessaris, nosaltres o les nostres famílies.» Comunicació personal de Sonia Cuesta Maniar.

Damanaki...

Kostis Kornetis, op. cit., p. 257-258.

Barroso...

Detalls en aquest paràgraf de «[Durão Barroso: 40 anos de política intensa](#)», *SOL*, 2 de juliol de 2015; i «[Despertei para a política com as críticas do “Paris-Match” à ditadura](#)», *Expresso*, 7 d’agost de 2008.

«Aquesta fotografia no és d’una pel·lícula de Buñuel»...

Paris-Match, 8 d’agost de 1970.

(67) Solana...

Javier Solana esmenta en diverses entrevistes que les dues detencions del seu germà Luis, compromès amb el PSOE des de mitjan anys cinquanta, li van fer entendre la realitat de la repressió política de Franco i per tant van ser crucials per a la seva evolució política. Vegeu, per exemple, «[Solana fought to stop Spain joining Nato – now he runs it](#)», *The Independent*, 3 de desembre de 1995, i «[Entrevista a Javier Solana](#)», *Política Exterior*, 21 de setembre de 2004.

(68) «No es pot dir que no a Plató»...

Stephen Wall, *Reluctant European. Britain and the European Union from 1945 to Brexit*. Oxford: Oxford University Press, 2020, nota 4 a p. 141. Wall confirma que se’n va assabentar per la font directa.

(69) «Com va tot», preguntaves, i la resposta era...

Fintan O’Toole, *We Don’t Know Ourselves. A Personal History of Ireland Since 1958*. Londres: Head of Zeus, 2021, p. 239.

EUROPES

(71) «*Le 6 Juin 1944 les forces alliées libèrent l’Europe*»...

Vegeu la [galeria d’imatges](#).

Quan el 1953 Thomas Mann va dir a un públic d’estudiants d’Hamburg...

Thomas Mann, *Schriften zur Politik*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1973, p. 204-206.

Italianieuropei...

Vegeu [Italianieuropei Fondazione di cultura política](#).

(72) «Un barri a la perifèria d'Europa»...

Jerzy Jedlicki, *A Suburb of Europe. Nineteenth-century Polish Approaches to Western Civilization*. Budapest: Central European University Press, 1999.

«Silva va demanar una truita de riu amb ametlles...»

Antonio Tabucchi, *Sostiene Pereira. Una testimonianza* (1994); *Afirma Pereira*. Barcelona: Edicions 62, 1995, p. 63. Traducció de Xavier Riu.

(73) «Qui parle Europe a tort. Notion géographique»...

Vegeu Timothy Garton Ash, *In Europe's Name. Germany and the Divided Continent*. Londres: Jonathan Cape, 1993, p. 606.

(74) el comissari europeu responsable a Brussel·les, Claude Cheysson, va explicar que el Marroc «geogràficament no era part d'Europa»...

S'explica detalladament en Volkan Ipek, *North Africa, Colonialism and the EU*. Cham: Palgrave Pivot, 2020, esp. p. 1-6, 106. Estrictament parlant, la CE no va dir formalment que aquest fos el motiu de la denegació de la sol·licitud, sinó que va esmentar inquietud pels terminis i per situacions difícils a l'interior de la Comunitat.

Hi ha una llarga història d'uropeus occidentals...

Vegeu Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 1994.

(75) «l'Europa occidental i l'Europa oriental són [...] no igual de civilitzades»...

Gonzague de Reynold, «Qu'est ce que l'Europe?», a *La formation de l'Europe*. Fribourg: Egloff, 1948, vol. I, esp. p. 54-55. Disponible en castellà: *La formación de Europa*. Madrid: Pegaso, 1950.

(76) En la versió original dels anys trenta d'aquesta escena a l'aula, que l'autor belga Hergé va revisar més endavant...

Vegeu Michael Farr, *Tintin: The Complete Companion* (2001); *Tintín al Congo*. Barcelona: Editorial Juventud, 1994, p. 24. Traducció de Joaquim Ventalló Vergés.

SER-HI

(80) El 1973, Espanya tenia més de trenta-quatre milions de visitants estrangers...

Aquesta xifra prové de l'Informe Anual d'Estadístiques de Turisme de 1993 del Ministeri de Comerç i Turisme espanyol, que inclou dades oficials sobre el turisme a Espanya que es remunten al 1950. Vegeu Carmelo Pellejero Martínez, [*Evolución de los movimientos turísticos fronterizos y de las demandas hotelera y extrahotelera en España a lo largo del siglo XX*](#).

(81) «Quan els espanyols diguin “la nostra Chartres”, els anglesos “la nostra Cracòvia”, els italians “la nostra Copenhagen”»...

Citat a Norman Davies, *Europe. A History*. Oxford: Oxford University Press, 1996, p. 1066. El Consell d'Europa va publicar un facsímil del protocol complet del congrés de la Haia, *Congress of Europe. The Hague, 7-11 May 1948*. Estrasburg: Council of Europe Publishing, 1999.

(88) el Palio, la cursa de cavalls entre comunes a la plaça major de Siena registrada per primera vegada l'any 1239...

Maria A. Ceppari Ridolfi, Marco Ciampolini i Patrizia Turrini (ed.), *The Palio and Its Image. History, Culture and Representation of Siena's Festival*. Siena: Banca Monte dei Paschi di Siena, 2001, p. 32.

(89) «antiga terra» ... «més estreta en l'espai però més ampla en el temps»...

Thomas Mann, op. cit., p. 204-206.

HAMLET I EL SUBMARÍ GROC

(91) les estimacions del nombre de llengües a Europa oscil·len entre les 64 i les 234...

Jürgen Trabant, «Babel oder das Paradies – die Sprachen Europas», a *Europa. Die Gegenwart unserer Geschichte*. Etienne François i Thomas Serrier (ed.). Darmstadt: wbg Theiss, 2019, vol. II, p. 449.

«la nostra manera de viure, de parlar, d'escriure, sí, fins i tot de pensar...

Citat a Jürgen Trabant, op. cit., p. 454.

Al seu torn, la idea va ser recuperada per estudiosos eslaus...

Ho descriu amb expertesa John Connelly, *From Peoples into Nations. A History of Eastern Europe*. Princeton: Princeton University Press, 2020.

(92) «La nostra llengua és la nostra moralitat»...

Alija Isaković, *Rječnik karakteristične leksike u bosanskoj jeziku. Dictionary of characteristic words of the Bosnian language*. Sarajevo: Bambi, 1992, p. 7.

«una llengua és un dialecte amb un exèrcit i una armada»...

Tot i que sovint s'atribueix la frase a Max Weinreich, sembla que estava citant una altra font.

(93) «la llengua d'Europa és la traducció»...

Es diu que Umberto Eco va pronunciar aquesta frase al congrés d'ATLAS *Assises de la traduction littéraire* a Arles, el 14 de novembre de 1993.

Jacek Trznadel, va escriure tot un llibre...

Jacek Trznadel, *Polski Hamlet. Kłopoty z działaniem*. París: Libella, 1988.

El tsar Pau I va esdevenir hereu del tron rus...

Sobre tot aquest paràgraf, vegeu Katya Rogatchevskaia, «[Russian Hamlet\(s\)](#)».

(94) «Alemanya és Hamlet!»...

Ferdinand Freiligrath, «[Hamlet](#)». Vegeu també Ruth J. Owen (ed.), *The Hamlet Zone. Reworking Hamlet for European Cultures*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars, 2012.

«no tan sols Alemanya, sinó tot Europa és Hamlet»...

La frase prové d'una conferència del 1949 sobre «Goethe i democràcia», pronunciada originalment a Oxford com a conferència de la Institució Tayloriana. Thomas Mann, «Goethe und Demokratie», a *Über deutsche Literatur. Ausgewählte Essays, Reden und Briefe*, Leipzig: Reclam, 1975, p. 116.

les enquestes d'opinió de l'Eurobaròmetre...

Vegeu «[Special Eurobarometer 386: Europeans and their Languages](#)».

Els més llestos de la classe eren els luxemburguesos, letons i holandesos, mentre que, com es podia esperar, els britànics quedaven a prop del final...

Ibíd., p. 13-15.

(95) quatre de cada deu ciutadans no britànics de la UE sabien una mica d'anglès...

38 %, per ser precisos; vegeu «[Special Eurobarometer 386: Europeans and their Languages](#)», p. 19.

El 1939, Clement Attlee, el líder del Partit Laborista britànic, va sufragar el viatge d'un nen jueu alemany, Paul Willer...

«[Attlee child refugee recalls “extraordinary love” of family](#)», *The Guardian*, 21 de novembre de 2018.

(96) els fets en qüestió no eren clars...

Norman Davies, op. cit., p. 1005.

Hi ha qui l'ha anomenat *Globish* o *Worldspeak*...

Robert McCrum, *Globish. How the English Language Became the World's Language*. Londres: Viking, 2010; sobre *Worldspeak*, vegeu, Nicholas Ostler, *The Last Lingua Franca. English Until the Return of Babel*. Londres: Allen Lane, 2010, p. 269.

L'idioma amb més parlants nadius del món és el xinès...

Nicholas Ostler, op. cit., p. 227.

(100) Totes dues coses, explicava, són vida concentrada i intensificada...

Vegeu «The Magic Lantern», el tercer programa del meu documental de 1999 per a BBC TV «Freedom's Battle».

ROMA

(103) a partir d'un mapa conegut com la taula de Peutinger...

Vegeu Richard J. A. Talbert, *Rome's World. The Peutinger Map Reconsidered*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, i la seva excel·lent [versió en línia del mapa](#).

(104) Aquis Sestis és Ais de Provença, Aquinco és Budapest...

Vegeu l'[índex](#).

d'«una melangia extraordinàriament semblant a l'orgull»...

Thomas Mann, *Schriften zur Politik*, op. cit., p. 206.

«un segon naixement, una veritable resurrecció», perquè «en aquest lloc convergeix tota la història del món»...

Johann Wolfgang von Goethe, *Italienische Reise* (1817); *Viatge a Itàlia*. Barcelona: Columna, 2001, entrada del 3 de desembre de 1786, p. 182. Traducció de Rafael Maria Bofill.

(105) Com a estudiós, no tenia cap dubte que el matrimoni entre Roma i el cristianisme, *Romanitas et Christianitas*...

Vegeu Bronisław Geremek, *The Common Roots of Europe*. Cambridge: Polity Press, 1996, esp. cap. 3, 4.

[Bartomeu I] ens donava amb calma la benvinguda a un lloc «on hem estat presents durant uns 1.700 anys»...

Va ser en ocasió d'una visita del nostre grup de treball (anomenat sense gens de modèstia «grup de persones eminentes») del Consell d'Europa. Vegeu també el nostre [informe](#).

(106) un mapa titulat Europa Polyglotta...

Vegeu el [mapa](#).

«inspirant-se en l'herència cultural, religiosa i humanista d'Europa»...

Vegeu-ne el [text sencer](#).

A hores d'ara hi ha una gran proporció de no creients...

Vegeu aquesta [enquesta Pew](#) de 2017.

(107) Un estudiós ortodox apunta astutament...

John Anthony McGuckin, citat a Diarmaid MacCullough, «[The Vitality of Orthodoxy](#)», *New York Review of Books*, 2 de juliol de 2020.

visquessin «sota el regne de l'home del pecat»...

Alison Cunningham, citada a James Mullen i Richard Munson, *The Smell of the Continent. The British Discover Europe*. Londres: Pan, 2010, p. 54.

(108) «va prometre que, amb l'ajuda de Déu, mantindria de manera inviolable tot el que els anteriors emperadors romans havien decretat»...

Vegeu Julia M. Smith, *Europe after Rome. A New Cultural History 500-1000*. Oxford: Oxford University Press, 2005, p. 257-258.

«la renovació de l'Imperi romà»...

Vegeu Julia M. Smith, op. cit., p. 276.

(109) ni sacre, ni romà, ni imperi...

Voltaire, «Essai sur les moeurs et l'esprit des nations», a *Œuvres complètes de Voltaire*. Louis Moland (ed.). París: Garnier, 1878, p. 539-543. Disponible en castellà: *Ensayo sobre las costumbres y el espíritu de las naciones*. Madrid: Tecnos, 2001.

(111) «una data important en la història europea»...

Vegeu «[Rede von Bronisław Geremek](#)», 21 de maig de 1998.

les paraules per dir *rei* en polonès i en txec *król* i *král*, provinguin de Karl, és a dir, de Carlemany.

Peter H. Wilson, *Heart of Europe. A History of the Holy Roman Empire*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2016, p. 33.

«Voldria que sabéssiu», va escriure als seus súbdits anglesos, mentre tornava cap a Dinamarca...

Julia M. Smith, op. cit., p. 277-280.

(112) «vós sou l'únic emperador de tots els cristians de l'univers sencer»...

Geoffrey Hosking, *Russia: People and Empire. 1552-1917*. Londres: HarperCollins, 1997, p. 5-6.

Quan Napoleó es va coronar emperador de França...

Els detalls es troben en aquest paràgraf de Peter H. Wilson, op. cit., p. 161-163, i a Andrew Roberts, *Napoleon the Great*. Londres: Penguin Books, 2015, p. 354-356, 361-362. Disponible en castellà: *Napoleón. Una Vida*. Madrid: Palabra, 2016.

El seu apel·latiu de «il Duce» provenia de *dux*...

Peter H. Wilson, op. cit., p. 21.

hereu de la «civilització universal» de l'antiga Roma...

D'un discurs a Trieste el 20 de setembre de 1920, citat a Paul Betts, *Ruin and Renewal. Civilising Europe After the Second World War*. Londres: Profile Books, 2020, p. 228.

Adolf Hitler explicava als companys de sopar...

Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier*. Múnic: Wilhelm Goldmann Verlag, 1979, p. 58-59, 101-102, 165-166. Disponible en castellà: *Hitler. Anatomía de un dictador. Conversaciones de sobremesa en el Cuartel General del Führer 1941-1942*. Madrid: Grijalbo, 1965. Heinrich Himmler commemorava la mort del seu homònim otonià Enric I amb una *Heinrichsfeier* anual de les SS al seu castell de Quedlinburg. Peter H. Wilson, op. cit., p. 677 i imatge 33.

(113) «No hi podria haver cap lloc més adient que la Ciutat Eterna»...

Vegeu el [discurs de Spaak](#), les [paraules de Luns](#) i el [discurs d'Adenauer](#).

(114) coincidien en gran mesura amb els de l'imperi de Carlemany l'any 800...

Vegeu, per exemple, el mapa I a Peter H. Wilson, op. cit. Les principals diferències són que la Comunitat Europea dels anys seixanta incloïa el sud d'Itàlia però no Catalunya i les zones adjacents del nord d'Espanya (la Marca Hispànica de Carlemany), ni tampoc una part significativa d'Europa central, a l'Alemanya Oriental i Txecoslovàquia.

«policentrisme postromà» [...] «Sense policentrisme, no hi ha modernitat»...

Walter Scheidel, *Escape from Rome. The Failure of Empire and the Road to Prosperity*. Princeton: Princeton University Press, 2019, p. 15, 501.

(115) «un marc que sosté les llibertats locals i particulars...», «l'èxit normalment depenia de compromisos i subterfugis...»

Peter H. Wilson, op. cit., p. 685-686.

L'OEST DE LA GUERRA FREDA

(118) guerra freda, una expressió que George Orwell ja havia fet servir el 1945...

Vegeu Timothy Garton Ash, *Facts Are Subversive. Political Writing from a Decade Without a Name*. New Haven: Yale University Press, 2010, p. 349. Disponible en castellà: *Los hechos son subversivos. Ideas y personajes para una década sin nombre*. Barcelona: Tusquets, 2011.

França suprimia violentament una protesta popular a Algèria el mateix dia que es va proclamar la victòria a Europa...

Vegeu Paul Betts, op. cit., p. 223-224.

(119) van acordar les línies definitives de la divisió de la capital de Hitler...

Timothy Garton Ash, *In Europe's Name*, op. cit., p. 8-11.

(122) Nova York havia estat a punt de fer fallida...

«[The Night New York Saved Itself from Bankruptcy](#)», *The New Yorker*, 16 d'octubre de 2015.

(123) «I Kérenski tampoc»...

Citat a Walter Isaacson, *Kissinger. A Biography*. Nova York: Simon & Schuster, 1992, p. 673-674.

(125) «una base científica i industrial que iguala la dels Estats Units»...

John M. Roberts, *The Hutchinson History of the World*. Londres: Hutchinson, 1976, p. 1063, 1081. Disponible en castellà: *Historia del mundo. De la prehistoria a nuestros días*. Barcelona: Debate, 2010.

L'Atles del Banc Mundial va registrar solemnement que el 1975...

L'[Atles del Banc Mundial de 1977](#) (que abasta els anys 1974 a 1976) afirma que el 1975 el PIB per càpita de l'RDA va ser més elevat que el del RU, 3.910 dòlars davant de 3.780 dòlars.

How Democracies Perish...

Publicat per primera vegada, tant en francès com en anglès, el 1983.

(126) Vivien d'esquena al Mur...

Vegeu Timothy Garton Ash, „*Und Willst Du Nicht Mein Bruder Sein...*“. *Die DDR heute*. Hamburg: Rowohlt, 1981.

«Ens estimem tant Alemanya que estem molt contents que n'hi hagi dues»...

François Mauriac, «[J'aime tellement l'Allemagne que je suis ravi qu'il y en ait deux](#)».

(127) «amb el qual hem viscut molt a gust durant quaranta anys»...

«A minister in the midst of a storm – Douglas Hurd, The Foreign Secretary talks to Timothy Garton Ash», *The Independent*, 22 de desembre de 1989.

FRIEDRICHSTRASSE, EST

(130) «conèixer l'enemic»...

N'hi ha més detalls a l'article excessivament vivaç que vaig escriure per a *The Spectator*. «[Albania's theatre of the absurd](#)», *The Spectator*, 30 de desembre de 1978. Encara que tingui poc interès o valor per a ningú més, per a mi té valor sentimental perquè va ser el meu primer article publicat.

(131) «La gran Cartago»...

Encara que tingués la forma d'un poema, de fet el text prové d'una «Carta oberta als artistes i escriptors alemanys», escrita el setembre de 1951, que defensa apassionadament la unificació alemanya i la llibertat d'expressió, excepte per glorificar la guerra i l'odi ètnic. Vegeu Timothy Garton Ash, „*Und Willst Du Nicht Mein Bruder Sein...*“. *Die DDR heute*, op. cit., p. 33.

(135) «Treballa en una societat on...»

Citat a «[Philip Roth, Patriot](#)», *The New Yorker*, 13 de novembre de 2017.

(138) Els genis de l'estadística del Banc Mundial podien haver arribat a la conclusió que...

Com he esmentat abans, a l'[Atles del Banc Mundial de 1977](#) (que abasta els anys 1974 a 1976) figura que el 1975 el PIB per càpita de l'RDA va ser més elevat que el del RU, 3.910 dòlars davant de 3.780 dòlars.

«Encara que la meva obligació sigui referir allò que es conta, no m'ho he de creure pas»...

Heròdot, *Història. Llibre VII*. Barcelona: Fundació Bernat Metge, 2010, p. 117. Traducció de Joaquim Gestí. Vegeu també Mabel L. Lang, «Herodotus: Oral History with a Difference», *Proceedings of the American Philosophical Society*, 2, vol. 128, p. 93-103.

(140) «Volem Déu als llibres, a les escoles...»

Vegeu Timothy Garton Ash, *The Polish Revolution. Solidarity*. New Haven, Londres: Yale University Press, 2002, p. 32.

(145) El dimarts 19 d'agost de 1980, vaig travessar...

Per a aquest paràgraf i els següents, vegeu la tercera edició del meu llibre *The Polish Revolution*, que he tornat a revisar i he suplementat amb els meus quaderns de notes originals.

(147) «¿Com pot ser que un dirigent obrer sigui creient devot?», va exclamar el director de cinema espanyol Luis Buñuel...

Timothy Garton Ash, *The Polish Revolution. Solidarity*, op. cit., p. 321.

(149) Algú havia clavat a aquesta creu improvisada un paper petit...

Timothy Garton Ash, *The Polish Revolution. Solidarity*, op. cit., p. 49. La font original d'aquesta anècdota és Kazimierz Nowosielski, un historiador de la literatura establert a Gdańsk. Vegeu el seu «Dwie kartki», a *12 Punkt. Almanach Gdańskich Środowisk Twórczych*. Gdańsk: Pierwsze, 1980, p. 273-279.

(152) «La revolució», va dir Mao Tse-Tung, «no és un sopar de gala»...

La font és el text de Mao del 1927 «Investigació del moviment camperol de Hunan», citat a Adam Roberts i a Timothy Garton Ash, *Civil Resistance and Power Politics*. Oxford: Oxford University Press, 2009, p. 376.

«Hi ha hagut commocions polítiques violentes des que existeixen...»

Vegeu Alan J. P. Taylor, *Revolutions and Revolutionaries*. Oxford: Oxford University Press, 1981, p. 17. Disponible en castellà: *Revoluciones y revolucionarios*. Barcelona: Planeta, 1990.

«No cremeu comitès del Partit», era la conclusió del dissident Jacek Kuroń. «Fundeu-ne de vostres.»...

Citat a Timothy Garton Ash, *The Polish Revolution. Solidarity*, op. cit., p. 26.

(153) «Pel que ens ensenya la història», explicaria més endavant el dissident Adam Michnik...

La font d'aquesta frase és una carta escrita a la presó el 1985; vegeu Adam Michnik, *Letters from Prison and Other Essays*. Berkeley: University of California Press, 1985, p. 86-87. Disponible en castellà: *Cartes desde la prisión y otros ensayos*. Ciutat de Mèxic: Jus, 1992.

«Solidarność va ser el moviment pel canvi més gran de la història europea que no va recórrer a la violència»...

Citat per Aleksander Smolar a Adam Roberts i Timothy Garton Ash, op. cit., p. 136.

(154) La gent està cansada de mentides, de no tenir llibertat d'expressió», va dir l'Aleksandr...

La font d'aquesta cita i la següent són les informacions des de Minsk de Johnny O'Reilly a «Belarus protests: Putin threatens to intervene as 200,000 gather to oppose Lukashenko», *The Times*, 17 d'agost de 2020.

(155) «l'estaca a on estem tots lligats»...

Podeu escoltar diverses versions de *L'estaca* al següent [enllaç](#).

(156) un assaig sobre el concepte d'Europa a les obres del teòleg polonès del segle xv Jakub de Paradyż...

Que ara és el capítol cinc de Bronisław Geremek, op. cit.

(158) «Vinc més a prop vostre [...] Una cadira per al papa!»...

Vegeu-ne el meu relat de primera mà a Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity. Essays on the Fate of Central Europe*, op. cit., p. 46 i següents.

(159) Érem tots allà, a la imatge poc clara en blanc i negre, una colla de periodistes britànics, amb les llibretes degudament alçades...

Vegeu *Pravda*, 4 de juliol de 1984. La falsificació encara es pot veure més clarament a la portada d'*Izvestia*, 4 de juliol de 1984.

(160) El 1984, als historiadors soviètics encara no se'ls permetia admetre l'existència d'aquest protocol...

Fins i tot en una conversa privada, l'historiador soviètic relativament liberal i sincer Vyacheslav Dashishev només em va dir, amb un centelleig a la mirada, que «aquest document no existeix als nostres arxius».

«qui controla el passat controla el futur; qui controla el present controla el passat»...

George Orwell, *Nineteen Eighty Four* (1949); 1984. Barcelona: Debutxaca, 2023, p. 49. Traducció d'Albert Nolla.

«De vegades eren botons, d'altres llana per sargir...»

Ibíd., p. 67. Crick assenyala l'ús irònic de «lliure».

(161) «Oficialment mai no hi havia hagut un canvi d'aliances...»

Ibíd., p. 49.

(161) un llibre titulat *The Fate of the Earth*...

La primera edició és del 1982. En l'estil apocalíptic que li correspon, la meua edició de butxaca té la coberta gairebé completament negra. Jonathan Schell, *The Fate of the Earth*. Londres: Picador, 1982. Disponible en castellà: *El destino de la tierra*. Barcelona: Argos Vergana, 1982.

(162) «Al cap d'uns mesos, els investigadors soviètics van determinar»...

Gordon S. Barrass, *The Great Cold War. A Journey Through the Hall of Mirrors*. Stanford: Stanford University Press, 2009, p. 1-2.

(163) «és possible que sense voler hàgim portat al punt de saltar a la mínima les nostres relacions amb la Unió Soviètica»...

Vegeu Rodric Braithwaite, *Armageddon and Paranoia. The Nuclear Confrontation*. Londres: Profile Books, 2019, p. 352-355.

«el moment més alarmant»...

Rodric Braithwaite, op. cit., p. 355.

«un aire d'abstracció i desconcert»...

K. A. («Tony») Bishop, «A View of Chernenko», 4 de juliol de 1984, PRO PREM 19/1934, citat a William Taubman, *Gorbachev. His Life and Times*. Londres: Simon & Schuster, 2018, p. 192-193. Disponible en castellà: *Gorbachov. Vida y época*. Barcelona: Debate, 2018.

un llibre titulat *Will the Soviet Union Survive until 1984?*...

Publicat per primera vegada als EUA el 1970. La publicació d'aquest llibre a l'estranger sense permís constituïa un crim segons la legislació i la normativa soviètiques.

(164) «Amalrik és mort i la KGB encara és aquí!...»

Vegeu «press conference with Natan Sharansky, Israel's minister for trade and industry», *Official Kremlin International News Broadcast*, 29 de gener de 1996.

Homo sovieticus...

Vegeu Alexander Zinoviev, *Homo Sovieticus*. Londres: Paladin, 1985, publicat en francès el 1982.

«la lluita de l'home contra el poder és la lluita de la memòria contra l'oblit»...

Milan Kundera, *Knihy smíchu a zapomnění* (1978); *El llibre del riure i de l'oblit*. Barcelona: LaButxaca, 2023, p. 12. Traducció de Xavier Lloveras Puchercós.

(165) la República Democràtica d'Alemanya ja comptava amb el reconeixement diplomàtic de 132 països (el més recent, la Costa d'Ivori)...

Vegeu el discurs de Honecker amb motiu del trenta-cinquè aniversari de l'RDA, «In der DDR haben für alle Zeit Fortschritt und Frieden, Völkerverständigung und Solidarität eine sichere Heimstatt», *Neues Deutschland*, 8 d'octubre de 1984.

Encara més orwelià, i certament més brutal...

En aquest paràgraf recorro a John Connelly, op. cit., p. 678-681, complementat amb Dennis Deletant, *Ceaușescu and the Securitate. Coercion and Dissent in Romania, 1965-1989*. Londres: Hurst, 1995.

(167) «l'imperi soviètic, malgrat totes les seves dificultats internes, està en bona forma, i no es dirigeix cap al col·lapse»...

Citat a John Connelly, op. cit., p. 708, a partir de George Konrád, «Wir schauspielern alle in ein und demselben Stück», a *Ungarn. Ein kommunistisches Wunderland?* István Futaky (et al.) (ed.). Reinbek: Spiegel Verlag, 1983, p. 12.

una «otomanització» de l'imperi soviètic...

Vegeu Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity. Essays on the Fate of Central Europe*, op. cit., p. 252-255.

LA GENERACIÓ DEL 68 I EL POST-68

(170) «la clemència d'haver nascut tard»...

Vegeu Maren Röger, «Gnade der späten Geburt», a *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*. Torben Fischer i Matthias N. Lorenz (ed.). Bielefeld: Transcript, 2015, p. 247-248.

(172) «els *baby boomers*, acostumats a no trobar oposició...»

Bernard Guetta, *Dans l'ivresse de l'Histoire*. París: Flammarion, 2017, p. 53-59.

(174) El 1988, el sociòleg Jürgen Habermas [...] podia anunciar...

Vegeu el seu article «Der Marsch durch die Institutionen hat auch die CDU erreicht», *Frankfurter Rundschau*, 11 de març de 1988.

«els infants del segle vinent...»

Hannah Arendt a Karl Jaspers, carta de 26 de juny de 1968, citada en la introducció d'un excel·lent especial de *The American Historical Review*: «AHR Reflections: 1968. Introduction», *The American Historical Review*, 123, 3, 2018, p. 706-709. La frase figura a la p. 706.

(175) en Tony reflexionava: «¿Què pot dir-nos dels deliris del Maig del 68...»

Originalment a «[Revolutionaries](#)», *New York Review of Books*, 10 de febrer de 2010, i ara a Tony Judt, *The Memory Chalet* (2010); *El refugi de la memòria*. Barcelona: La Magrana, 2011, p. 114. Traducció de Miguel Izquierdo Ramón.

(176) «Hem guanyat en l'aspecte cultural i el social alhora que, per sort, perdíem en el polític»...

Vegeu Timothy Garton Ash, *Facts Are Subversive. Political Writing from a Decade Without a Name*, op. cit., p. 52.

(177) «Quin consol que és, un o dos cops l'any / trobar-nos tots i oblidar els vells temps»...

James Fenton, «[A German Requiem](#)».

«beneït acte d'oblit»...

Sobre aquesta citació, vegeu Winston Churchill, «Zurich speech», 19 de setembre de 1946, citat a Marco Duranti, «“A Blessed Act of Oblivion”. Human Rights, European Unity and Postwar Reconciliation», a *Reconciliation, Civil Society, and the Politics of Memory. Transnational Initiatives in the 20th and 21st Century*. Birgit Schwelling (ed.). Bielefeld: Transcript Verlag, 2012, p. 115-140. Apareix a la p. 115-116. Vegeu també Timothy Garton Ash, *History of the Present. Essays, Sketches, and Dispatches from Europe in the 1990s*. Nova York: Vintage Books, 2001, p. 258-259. Disponible en castellà: *Historia del presente. Ensayos, retratos y crónicas de la Europa de los 90*. Barcelona: Tusquets, 2000.

(178) «La mort ja no es considerava part del contracte social»...

Citat en James J. Sheehan, *Where Have All the Soldiers Gone? The Transformation of Modern Europe*. Boston: Houghton Mifflin, 2008, p. 179.

(179) L'educació, insistia el pensador liberal Ralf Dahrendorf, era un dret civil...

Vegeu el seu llibre de 1965 *Bildung ist Bürgerrecht. Plädoyer für eine aktive Bildungspolitik*. Bramsche, Osnabrück: Nannen Verlag, 1965.

(180) «ciclistes i vegetarians, que només volen energies renovables»...

Entrevista amb el ministre d'afers exteriors Witold Waszczykowski a «[Haben die Polen einen Vogel?](#)», *Bild*, 3 de gener de 2016.

«el marc més influent que ha existit mai per trobar sentit a l'existència humana»...

Tom Holland, *Dominion. The Making of the Western Mind*. Londres: Abacus, 2020, p. 519. Disponible en castellà: *Dominio*. Barcelona: Ático de los Libros, 2021.

«col·lapse d'un ordre mundial que ha durat 1900 anys»...

Ibíd., p. 446. Està descrivint com el pintor Otto Dix veia la situació a les trinxeres durant la Primera Guerra Mundial.

(181) «Qui dorm dues vegades amb la mateixa dona ja pertany a l'ordre establert»...

Citat en una obra molt interessant d'història oral sistemàtica: Robert Gildea, James Mark i Anette Warring (ed.), *Europe's 1968. Voices of Revolt*. Oxford: Oxford University Press, 2017, p. 333.

«Em quedava parat per la quantitat d'homes que feien servir la ideologia revolucionària...»

Ibíd., p. 243.

ANGELO GOTTI

(189) entre el 1950 i el 1989, Alemanya Occidental va rebre dos milions més d'alemanys ètnics...

Vegeu Timothy Garton Ash, *In Europe's Name*, op. cit., p. 231-243, i la taula de p. 660-661.

A continuació, l'Alemanya Occidental va signar acords...

Vegeu Tony Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945*, op. cit., p. 334.

(190) i els Països Baixos...

Vegeu Geert Mak, *In Europe. Travels through the Twentieth Century*. Londres: Vintage Books, 2008, p. 686. Disponible en castellà: *En Europa. Un viaje por el siglo XX*. Barcelona: Destino, 2006.

«Man hat Arbeitskräfte gerufen, und es kommen Menschen»...

Per a més context, vegeu «[Wie Menschen, nur anders](#)», *Zeit Online*, 15 de juny de 2016.

(191) El 1964, una guia per a cases franceses que contractaven minyones espanyoles explicava amablement...

Françoise Rembauville-Nicolle, *Guide bilingue ménager à l'usage des employées de maison espagnoles*. París: Les Presses de la Cité, 1964, citada a Peter Gatrell, *The Unsettling of Europe. The Great Migration, 1945 to the Present*. Londres: Allen Lane, 2019, p. 222, 489.

(192) Parlant amb una persona que li era molt pròxima, Charles de Gaulle va evocar...

Es tractava d'Alain Peyrefitte. Vegeu Alain Peyrefitte, *C'était de Gaulle*. París: Fayard, 1994, vol. I, cap. 6.

l'Alt Marne tenia dotze mesquites per a menys de 180.000 persones...

Vegeu el següent [enllaç](#).

«la significativa contribució al producte interior brut»...

Peter Gatrell, op. cit., p. 154.

(193) El 1974, un de cada sis infants nascuts a l'Alemanya Occidental era fill d'una persona nascuda a l'estranger...

Aquesta xifra (del 17,3 %, per ser exactes) es dona a Tony Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945*, op. cit., p. 337.

(194) constituïen el vuit per cent de tota la població alemanya...

Patrick R. Ireland, «Socialism, Unification Policy and the Rise of Racism in Eastern Germany», *The International Migration Review*, 31, 3, 1997, p. 547, nota 5.

a Frankfurt, on més del vint per cent de la població...

Vegeu Stadt Frankfurt am Main, *Statistisches Jahrbuch Frankfurt am Main 1989*. Frankfurt: Bürgeramt Stadt Frankfurt am Main, 1989, p. 7.

(195) El 1989, es calculava que el noranta-vuit per cent de la població del país era ètnicament polonesa...

Segons el sociòleg Andrzej Sakson, els anys vuitanta el 98 % de la població era ètnicament polonesa. Els grups minoritaris més grans eren els alemanys, ucraïnesos i bielorussos. Andrzej Sakson, «Mniejszość niemiecka na tle innych mniejszości narodowych we współczesnej Polsce», *Przegląd Zachodni*, 1991, vol. 47, núm. 2, p.1-23. Vegeu també, Andrzej Gawryszewski, *Ludność polski w XX wieku/The Population of Poland in the 20th Century*. Varsòvia: PAN, 2005, p. 265. Al cens polonès de 2011 la xifra de persones que s'identificaven com a ètnicament poloneses continuava sent del 97,1 %. Vegeu «[Ludność. Stan i struktura demograficzno-społeczna – NSP 2011](#)».

(196) Més d'un de cada deu habitants de França i Bèlgica havia nascut a l'estranger; a Txecoslovàquia i Romania, la proporció era de menys d'un de cada cent...

[Xifres de la Divisió de Població de l'ONU](#) sobre el nombre internacional de migrants.

(197) número 48, on Charles Dickens va escriure *Els papers pòstums del Club Pickwick...*

Vegeu el següent [enllaç](#). Per ser estrictament precisos, va ser on Dickens va acabar d'escriure *Els papers pòstums del Club Pickwick*.

(198) «Ian, digues, ¿quina Bíblia fas servir?»...

En Ian Buruma, *Voltaire's Coconuts or Anglomania in Europe*. Londres: Weidenfeld & Nicolson, 1999, p. 286. Disponible en castellà: *Anglomanía. Una fascinación europea*. Barcelona: Anagrama, 2006.

«un contrast útil, una estrangera seriosa, la persona que sempre intentava convèncer els meus col·legues anglesos perquè deixessin de fer bromes...»

Anne Applebaum, *Twilight of Democracy. The Failure of Politics and the Parting of Friends*. Londres: Allen Lane, 2020, p. 67. Disponible en castellà: *El ocaso de la democracia. La seducción del autoritarismo*. Barcelona: Debate, 2021.

(200) Les regions més riques esdevindrien més riques, argumentava Jacomb...

«[A union we should put money on](#)», *The Spectator*, 10 de juny de 1989.

(201) «es debat seriosament ara, per primera vegada...»

«The drawbacks of withdrawing», *The Spectator*, 5 d'abril de 1980.

«parla en nom d'Anglaterra»...

«Who speaks for England now?», *The Spectator*, 11 d'octubre de 1980.

«va posar la Gran Bretanya al camí del Brexit»...

«[How Thatcher's Bruges speech put Britain on the road to Brexit](#)», *Financial Times*, 31 d'agost de 2018.

(202) «Up Yours Delors»...

The Sun, 1 de novembre de 1988.

(203) «La Gran Bretanya no somia en una existència còmoda i aïllada...»

Aquesta cita i les següent provenen de «[Speech to the College of Europe \("The Bruges Speech"\)](#)», 1988.

«Quan va haver acabat, va dir en veu alta la idea que m'havia vingut al cap...»

Stephen Wall, op cit., p. 187.

(204) En la conferència que va fer al Collège d'Europe a Bruges, l'any 2010, el to de Merkel...

Vegeu el [discurs de Merkel](#), en alemany i traduït a l'anglès i el francès.

EL GIR ASCENDENT

(208) «gairebé botant quan trepitjava»...

Així el descriu el secretari personal de Thatcher, Charles Powell, citat a Charles Moore, *Margaret Thatcher. The Authorized Biography. Volume Two. Everything She Wants*. Londres: Allen Lane, 2015, p. 238.

«la química personal palpable que hi havia entre ells»...

ibíd., p. 240-241. També s'hi pot trobar l'expressió «fer tractes».

(210) tornava a ser «un matí a Amèrica»...

«[It's morning again in America](#)», anunci de televisió, 1984.

«l'imperi del mal»...

Citat a Gordon S. Barrass, op. cit., p. 292.

(211) «revolució des de dalt»...

L'expressió la va fer servir Txerniaev en el seu diari el 13 de març de 1985, vegeu Anatoly Chernyaev, *My Six Years with Gorbachev*. University Park: Penn State Press, 2000, p. 23.

«dinosaur»...

Mikhail Gorbachev, *Memoirs*. Londres: Doubleday, 1995, p. 406. Disponible en castellà: *Memorias de los años decisivos 1895-1992*. Madrid: Globus, 1994.

(213) «No balleu al Mur!»...

Gorbatxov mateix s'hi va referir a la «cimera» que vaig moderar amb ell, Helmut Kohl i George H. W. Bush el 1999. Vegeu la nota de la p. 235 més endavant. Vegeu també Philip Zelikow i Condoleezza Rice, *Germany Unified and Europe Transformed. A Study in Statecraft*. Cambridge, Londres: Harvard University Press, 1995, p. 105.

(214) «Crec que no hem estudiat prou Europa...» i «Això, camarades, és molt complicat...»

Vegeu Anatoly Chernyaev, op. cit., p. 105.

«és un gegant alçant-se al nostre barri»...

Citat a Gordon S. Barrass, op. cit., p. 329.

«Europa és la nostra casa comuna»...

Mikhail Gorbachev, op. cit., p. 428, on també afirma que va ser espontani.

(215) buscava una «gran idea»...

Vegeu Charles Grant, *Delors. Inside the House That Jacques Built*. Londres: Nicholas Brealey Publishing, 1994, p. 61-70.

«una autèntica federació»...

Citat a *ibíd.*, p. 135.

(216) una transició d'Europa I a Europa II...

Andreas Rödder, 21.0. *Eine kurze Geschichte der Gegenwart*. Múnic: C. H. Beck, 2017, p. 282.

(218) El seu biògraf William Taubman comenta...

William Taubman, op. cit., p. 266-271, 378-387.

Un dels seus principals ajudants, Andrei Gratxev, diu...

Citat i per tant interpretat a *ibíd.*, p. 382.

(219) «un heroi de la retirada»

Hans Magnus Enzensberger, «Die Helden des Rückzugs», *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 9 de desembre de 1989.

(222) Aquell, em va dir Kohl, va ser «el moment decisiu», i repeteix el relat amb més detall a les seves memòries...

Vegeu Helmut Kohl, *Erinnerungen. 1982-1990*. Múnic: Droemer, 2005, p. 888-891.

el líder soviètic no esmenta aquesta conversa «decisiva» a les seves memòries...

No apareix enlloc de la versió anglesa, vegeu Mikhail Gorbachev, op. cit., p. 520-522. En la versió russa completa de les memòries que es pot trobar a internet, esmenta de passada aquella conversa nocturna.

«de fet va ser el començament del procés d'unificació d'Alemanya»...

Anatoly Chernyaev, op. cit., p. 223.

«Europa sencera i lliure» [...] Harvey Sicherman...

Vegeu Philip Zelikow i Condoleezza Rice, op. cit., p. 31 i nota a p. 381.

JOACHIM

(225) El nen que recordava...

El nen va ser capturat per a la posteritat, amb el seu pare i jo, per una càmera oculta de la Stasi el 1980... Vegeu la [galeria d'imatges](#).

(226) una ruta de fugida a prop del bonic poble hongarès de Sopron...

Vegeu [Sopron](#) al mapa.

LA CAIGUDA DEL MUR

(231) «Però totes aquelles causes –a milers– ...»

Lev Tolstoi, *Voïna i Mir* (1867); *Guerra i pau*. Barcelona: Edicions 62, 1983, Novena part, apartat I, vol. II p. 6. Traducció de Carles Capdevila.

(233) «de seguida, immediatament»...

Per als detalls precisos d'aquesta història ben coneguda, segueixo Hans-Hermann Hertle, *Sofort, Unverzüglich. Die Chronik des Mauerfalls*. Berlín: Links Verlag, 2019 i Mary Elise Sarotte, *The Collapse. The Accidental Opening of the Berlin Wall*. Nova York: Basic Books, 2015. També són d'allà els detalls dels dos paràgrafs següents.

«Herr Schabowski, ¿què passarà ara amb el Mur de Berlín?»...

Vegeu-ne el seu viú relat: «[Daniel Johnson: The Berlin Wall... Seven Minutes that Shook the World](#)», *Standpoint*, 30 d'octubre de 2009.

(234) «¿Però podré tornar?»...

Reproduït a Werner Krätschell, *Die Macht der Kerzen. Erinnerungen an die Friedliche Revolution*, Berlín: Links Verlag, 2019, p. 24. Complemento el relat que fa aquí (que per un suggeriment meu Bill Buford va publicar originalment a *Granta* 30. *New Europe!*, 1990, <https://granta.com/the-state-of-europe-christmas-eve-1989/>) amb més informació procedent de les nostres converses posteriors.

(235) repetint «Obriu la porta! Obriu la porta!»...

Vegeu les fascinants imatges de [vídeo](#) filmades per Georg Mascolo i l'equip de càmeres de Spiegel-TV que van ser al pas de Bornholmer Strasse aquella nit.

una «cimera» retrospectiva a Berlín entre Mikhaïl Gorbaxov, Helmut Kohl i George H. W. Bush...

Estic molt agraït a l'*Archiv für Christlich-Demokratische Politik* per la còpia de l'enregistrament de tot el debat que va fer Phoenix-TV. Totes les cites i detalls visuals es troben en aquest enregistrament.

(236) la seva reacció va ser que «van fer el que era correcte»...

William Taubman, op. cit., p. 464. També s'hi troben els detalls sobre el Politburó.

(238) càntics extàtics de «Yes we can! Yes we can!»...

Vegeu-ne el meu relat a Timothy Garton Ash, *Facts Are Subversive. Political Writing from a Decade Without a Name*, op. cit., p. 248-251.

(239) «Un home va trepitjar la lluna, un mur va caure a Berlín...»

Vegeu el [text complet del discurs de la victòria de Barack Obama](#).

TRIOMFANT (1990-2007)
EL MÓN DESPRÉS DEL MUR

(243) Alemanya i la Unió Soviètica desitjaven «posar fi definitivament al passat»...

«[Vertrag über gute Nachbarschaft, Partnerschaft und Zusammenarbeit zwischen der BRD und der UdSSR](#)», 9 de novembre de 1990.

estàvem parlant al seu despatx de Bonn la tardor de 1991...

L'1 d'octubre de 1991, per ser exactes.

(244) «Estem tractant amb els *kartoffeln* de sempre?»...

Citat a Charles Moore, *Margaret Thatcher. The Authorized Biography. Volume Three. Herself Alone*. Londres: Allen Lane, 2015, p. 526.

un mapa de l'Europa central on hi havia marcades...

Vegeu la [galeria d'imatges](#). Estic molt agraït a Andrew Riley, arxivista sènior al Churchill Archives Centre del Churchill College (Cambridge), per haver trobat el mapa. Tant el secretari personal de Thatcher, Charles Powell, com el seu biògraf, Charles Moore, confirmen que és aquest.

«Aquell coi de mapa», en deia el seu secretari personal...

Charles Powell, citat a Charles Moore, *Margaret Thatcher. The Authorized Biography. Volume Three. Herself Alone*, op. cit., p. 502. Una nota oficial de Charles Powell a Stephen Wall confirma que es va treure aquest mapa de la bossa en una reunió amb François Mitterrand al Consell Europeu a Estrasburg el 8 de desembre de 1989, on Mitterrand, pel que explica Powell, va dir que «tenia por que la primera ministra i ell es trobessin en la mateixa situació que els seus predecessors dels anys trenta que no havien estat capaços de reaccionar davant de les constants pressions cap endavant dels alemanys». Patrick Salmon, Keith Hamilton i Stephen Twigge (ed.), *Documents on British Policy Overseas. Series III, vol VII. German Unification 1989-1990*. Abingdon: Routledge, 2010, p. 164-166.

(245) «seré prou amable amb els alemanys»...

Vegeu-ne l'excel·lent resum a Charles Moore, *Margaret Thatcher. The Authorized Biography. Volume Three. Herself Alone*, op. cit., p. 525-529, el meu relat a Timothy Garton Ash, *History of the Present. Essays, Sketches, and Dispatches from Europe in the 1990s*, op. cit., p. 50-55, i també els de Gordon A. Craig, «Die Chequers Affäre von 1990» a *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, vol. 39, núm. 4, 1991, p. 609-623, Fritz Stern, *Five Germanys I Have Known*. Nova York: Farrar, Strauss and Giroux, 2007, p. 467-475, i George R. Urban, *Diplomacy and Disillusion at the Court of Margaret Thatcher. An Insider's View*. Londres: I. B. Tauris, 1996, p. 118-150.

El 1992, el vaig anar a veure a la presó de Moabit a Berlín Oest...

Vegeu-ne el meu relat més complet a Timothy Garton Ash, *History of the Present. Essays, Sketches, and Dispatches from Europe in the 1990s*, op. cit., p. 83-86.

(246) com la de després de la Primera Guerra Mundial...

Vegeu-ne la crònica clàssica de Margaret MacMillan, *Peacemakers. Six Months that Changed the World*. Londres: John Murray, 2001. Disponible en castellà: *París, 1919. Seis meses que cambiaron el mundo*. Barcelona: Tusquets, 2011.

«acords i decisions de les Quatre Potències durant la guerra i la postguerra»...

Vegeu «[Treaty on the final settlement with respect to Germany \(with agreed minute\)](#)» dipositat a l'ONU.

(247) l'expressió «nou ordre mundial» en una excursió per anar a pescar a la costa de Maine...

Vegeu George Bush i Brent Scowcroft, *A World Transformed*. Nova York: Alfred A. Knopf, 1998, p. 353-356.

«un nou ordre mundial de cooperació soviéticoamericana contra l'agressió»...

Ibíd., p. 362.

que Churchill aviat descriuria com un «prospecte enganyós»...

Citat al meu assaig «[From World War to Cold War](#)», *The New York Review of Books*, 11 de juny de 1987.

«Ens comprometem a construir, consolidar i reforçar la democràcia...»

Vegeu OSCE, «[Charter of Paris for a New Europe](#)», 21 de novembre de 1990.

(248) «La vam modelar perquè no hi hagués perdedors, només guanyadors»...

George Bush i Brent Scowcroft, op. cit., XIV.

(249) «A fer punyetes!», va exclamar el president nord-americà. «Nosaltres hem triomfat, ells no»...

Ibíd., p. 253.

L'AMPLIACIÓ D'OCCIDENT

(253) «enganyat descaradament Rússia» prometent que no s'expandiria «ni una polzada cap a l'est»

Citat a «[US and Russia to hold talks over Ukraine in early January, says Putin](#)», *Financial Times*, 23 de desembre de 2021.

«¿Preferiria veure una Alemanya unificada fora de l'OTAN...»

Citat a M. E. Sarotte, *Not One Inch. America, Russia, and the Making of Post-Cold War Stalemate*. New Haven, Londres: Yale University Press, 2021, p. 55.

«naturalment l'OTAN no podia expandir el seu territori ...» i «per part nostra, està clar...»

Ibíd., p. 58. La de Sarotte és, amb molt, l'explicació més exhaustiva i detallada, fent ús de totes les fonts disponibles. Vegeu alguns dels [documents originals](#). Entre les altres anàlisis hi ha la de Mark Kramer, «The myth of a no-NATO-enlargement pledge to Russia», *The Washington Quarterly*, vol. 32, núm. 2, 2009, p. 39-61, i, per a una visió que hi contrasta, Joshua R. Itzkowitz Shiffrin, «[Deal or No Deal? The End of the Cold War and the US Offer to Limit NATO Expansion](#)», *International Security*, vol. 40, núm. 4, p. 7-44.

(254) «forces armades estrangeres i armes nuclears o els seus transports no poden estar estacionats en aquella part d'Alemanya [és a dir, l'oriental] ni desplegar-s'hi»...

Vegeu Art. 5 (3) del «[Treaty on the Final Settlement with Respect to Germany \(with Agreed Minute\)](#)», text oficial dipositat a l'ONU.

(254) afegir al tractat una «acta acordada» estipulant que el significat de la paraula «desplegar»...

Vegeu «[Agreed Minute to the Treaty on the Final Settlement with Respect to Germany of 12 September 1990](#)», text oficial dipositat a l'ONU. Sobre la negociació d'última hora de matinada, vegeu M. E. Sarotte, op. cit., p. 102-104.

Robert Zoellick, l'autor d'aquesta mostra d'astúcia diplomàtica, recorda que...

Correus electrònics a l'autor, 15 i 19 d'abril de 2022.

(255) Al Memoràndum de Budapest de 1994...

Vegeu «[Memorandum on security assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons](#)», text oficial dipositat a l'ONU.

en un tractat bilateral d'amistat amb Ucraïna el 1997...

Vegeu «[Treaty on Friendship, Cooperation and Partnership between Ukraine and the Russian Federation](#)», text dipositat a l'ONU per Ucraïna.

«L'OTAN i Rússia no es consideren adversàries»...

Vegeu «[Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and the Russian Federation signed in Paris, France](#)».

«Em costa veure l'OTAN com un enemic»...

BBC Breakfast with Frost, «[Interview. Vladimir Putin](#)», 5 de març de 2000.

(256) «Ucraïna és un estat nacional independent i sobirà...»

Citat a George Robertson, «Do we need a Grand Strategy?», conferència Churchill, Royal College of Defence Studies, 10 de març de 2022.

Robertson recorda que en les nou reunions que va mantenir amb el president rus...

Comunicació personal de George Robertson, 18 de maig de 2022.

Condoleezza Rice [...] diu que...

Conversa a la Hoover Institution, Universitat de Stanford, 31 d'agost de 2022.

¿Estats bàltics inclosos?...

Totes les citacions d'aquesta reunió, del 31 de maig de 2001, provenen de les meves pròpies notes o de les que van prendre Lionel Barber i Michael McFaul. Hem comparat les nostres notes i records. L'abril de 2021, l'organització National Security Archive, emparant-se en la llei de llibertat d'informació, va sol·licitar a la biblioteca presidencial de George W. Bush el registre oficial d'aquella reunió, però el febrer de 2023 no s'havia rebut cap document.

INTEGRACIÓ I DESINTEGRACIÓ

(259) que va fer el canceller Kohl a Oxford l'11 de novembre de 1992...

Cito de la «*redigierte Mitschrift*» [transcripció editada] que em va enviar per fax el meu amic Michael Mertes de la Bundeskanzleramt, la cancelleria federal, el 17 de novembre de 1992. Mertes, un escriptor amb talent i europeu entusiasta, va escriure el discurs. Vegeu Helmut Kohl, «[In der europäischen Einigung liegt unsere nationale Zukunft](#)», 11 de novembre de 1992.

(267) «per voluntat pròpia, amb risc propi, sota la pròpia responsabilitat»...

Citat a Kieran Williams, *Václav Havel*. Londres: Reaktion Books, 2016, p. 38-40, vegeu també p. 75.

«Feu servir contra l'enemic qualsevol mètode que no s'espera...»

Citat a Michael Zantovsky, *Havel. A Life*. Londres: Atlantic Books, 2014, p. 117. Disponible en castellà: *Havel. Una vida*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2016.

«una boira sense forma»...

Václav Havel, *Disturbing the Peace. A Conversation with Karel Hvizdala*. Nova York: Knopf, 1990, p. 120.

(268) «Als paràsits com tu els fumigava de seguida»...

Citat a *ibíd.*, p. 148.

(270) entre les cebes i les pastanagues, un cartell que diu «Treballadors del món, uniu-vos»...

Václav Havel, *Power of the Powerless. Citizens Against the State in Central Eastern Europe*. Londres: Hutchinson, 1985. Disponible en castellà: *El poder de los sin poder*. Madrid: Ediciones Encuentro, 2013.

(271) un projecte per donar suport a publicacions independents i *samizdat* de l'Europa central i oriental...

Vegeu Timothy Garton Ash (ed.), *Freedom for Publishing, Publishing for Freedom. The Central and East European Publishing Project*. Budapest, Nova York: Central University Press, 1995.

(272) la seva «gran obra»...

Vegeu Kieran Williams, *op. cit.*, p. 170.

(273) «Que els reis filosofin, o que els filòsofs esdevinguin reis...»

Immanuel Kant, *Zum Ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf* (1795); *La pau perpètua*. Barcelona: Editorial Barcino, 1932, p. 51. Traducció d'Eduard Serra. El text que reproduïm al llibre és traducció d'Anna Llisterra de la versió donada per Timothy Garton Ash en anglès.

injectar «un nou vent, un nou esperit, una nova espiritualitat»...

Per al discurs de Havel al Japó, el 23 d'abril de 1992, vegeu Václav Havel, *Towards a Civil Society*. Praga: Lidové Noviny, 1995, p. 195-204.

(275) «Mira, l'Europa unida ja neix...»

Citat a Michael Zantovsky, *op. cit.*, p. 35.

«mirant el funcionament d'una màquina moderna absolutament perfecta i immensament enginyosa»...

Discurs al Parlament Europeu, 8 de març de 1994, Václav Havel, *Towards a Civil Society*, *op. cit.*, p. 291-303.

«No em puc treure de sobre la sensació que tot això potser és un viatge en tren que va començar fa temps...»

[Discurs de Václav Havel al Senat francès](#), 3 de març de 1999.

(276) «civilització planetària»...

Vegeu-ne el [discurs al Senat francès](#), el 3 de març de 1999, i el [discurs al Parlament Europeu](#) del 16 de febrer de 2000.

(280) Gairebé 200.000 serbis van fugir davant de l'Operació Tempesta...

Vegeu «[The crimes of others](#)», *Deutsche Welle*, 8 de març de 2015. Vegeu també «[Evicted Serbs remember Storm](#)», BBC News, 5 d'agost de 2005.

(281) «L'actor / actua, / el cantant / canta...»

Dušan Radović, *Razbojnik Kađa i Princeza Nađa*. Sarajevo: Svjetlost, 1989, p. 63-65.

(282) Un dels assassins, Dražen Erdemović...

Vegeu Slavenka Drakulić, *They Would Never Hurt a Fly. War Criminals on Trial in The Hague*. Londres: Abacus, 2004, p. 94-96. Disponible en castellà: *No matarian ni una mosca. Criminales de guerra en el banquillo*. Barcelona: Global Rhythm Press, 2008; David Rohde, *Endgame. The Betrayal and Fall of Srebrenica, Europe's Worst Massacre Since World War II*. Londres: Penguin Books, 2012; i la [declaració d'Erdemović al tribunal penal internacional](#).

«Deixeu-me viure, sisplau, vaig salvar serbis de Srebrenica, en tinc els números de telèfon»...

Citat així a David Rohde, op. cit., p. 311. Es pot trobar una versió més llarga, en estil indirecte, a Slavenka Drakulić, op. cit., p. 102-103.

(283) «Mare! Mare!»...

Ibíd., p. 104.

(284) El segle xx havia començat amb una guerra a Sarajevo, va dir el papa a Clinton...

Bill Clinton, *My Life*. Londres: Hutchinson, 2004, p. 674-675. Disponible en castellà: *Mi vida*. Barcelona: Plaza & Janés, 2004.

«Belfast a Iugoslàvia»...

«[Belfast in Yugoslavia](#)», *The Spectator*, 13 d'agost de 1983.

(286) Haradinaj seria jutjat dues vegades per crims de guerra a la Haia...

Vegeu «[Former Leader in Kosovo Acquitted of War Crimes](#)», *The New York Times*, 4 d'abril de 2008, i «[War Crimes Court Frees Former Leader of Kosovo](#)», *The New York Times*, 29 de novembre de 2012.

(288) «una amenaça inusual i extraordinària a la seguretat nacional i la política exterior dels Estats Units...

Citat a Timothy Garton Ash, «[Is There a Good Terrorist](#)», *The New York Review of Books*, 29 de novembre de 2001.

una «colla de pinxos assassins»...

Ibíd.

(290) «Finalment, després de la revolta contra els dahije, ha arribat el moment de venjar-nos dels turcs en aquesta regió»...

Vegeu [The Mladic Files](#), 11 de juliol de 1992.

(292) «al cap de cinc anys vostès també tindrien una guerra»...

Citat a Noel Malcolm, *Bosnia. A Short History*. Londres: Papermac, 1994, p. 252.

«homes corrents», per citar el títol de l'extraordinari llibre de Christopher Browning...

Christopher R. Browning, *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. Nova York: HarperCollins, 1992. Disponible en castellà: *Aquellos hombres grises. El batallón 101 y la Solución Final en Polonia*. Barcelona: Edhasa, 2002.

quan li va preguntar «¿On és Bòsnia?», el líder croat va contestar «No hi ha Bòsnia»...

Citat a Paddy Ashdown, *Swords and Ploughshares. Bringing Peace to the 21st Century*. Londres: Weidenfeld & Nicolson, 2007, p. 32.

(294) Vaig parlar amb un tal «capità Dragan» que acabava d'apoderar-se de l'administració de duanes a punta de pistola, en nom de l'oposició...

Vegeu Timothy Garton Ash, *Facts Are Subversive. Political Writing from a Decade Without a Name*, op. cit., p. 5, 17, vegeu també [més detalls sobre Dragan Vasiljković](#).

«Ara és l'hora d'Europa [...] si hi ha un problema que puguin resoldre els europeus, és el problema iugoslau»...

Sovint se cita lleugerament malament com «ha arribat l'hora d'Europa», vegeu Josip Glaurdić, *The Hour of Europe. Western Powers and the Break-up of Yugoslavia*. New Haven, Londres: Yale University Press, 2011, i «[Conflict in Yugoslavia; Europeans Send High-level Team](#)», *The New York Times*, 29 de juny de 1991.

(295) «Si tu et talles el dit, a mi no em fa mal»...

Citat a Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity. Essays on the Fate of Central Europe*, op. cit., p. 136.

n'havia fet una crònica en un llibre titulat *Benvinguts a l'infern*...

Va ser el títol de l'edició francesa: Ozren Kebo, *Bienvenue en Enfer. Sarajevo Mode d'Emploi*. Estrasburg: Nuée bleue, 1997.

SOPA DE PEIX

(298) el 2010, n'hi havia vint-i-quatre...

Cal notar que això exclou els cinc «-stan» de l'Àsia central, tot i que el Kazakhstan afirma que és d'Europa perquè part del seu territori és a l'est dels Urals i que tots ells són membres de l'OSCE.

«revolucions de posar-se al dia»...

Jürgen Habermas, *Die Nachholende Revolution*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1990. Disponible en castellà: *La necesidad de revisión de la izquierda*. Madrid: Tecnos, 2002.

«Llibertat, Fraternitat, Normalitat»...

Citat a Roger Cohen, «[The Accommodations of Adam Michnik](#)», *The New York Times Magazine*, 7 de novembre de 1999.

(299) «Arribem com uns herois però al final...»

Citat a Michael Zantovsky, op. cit., p. 331-332.

(300) «Hi havia un tren neoliberal entrant a les vies ...»

Philipp Ther, *Europe since 1989. A History*. Princeton: Princeton University Press, 2016, p. 3

(301) «consens de Washington», una expressió encunyada per un economista britànic el 1989...

Vegeu «[Washington Consensus](#)» a *Encyclopædia Britannica*.

finançaritzat...

Vegeu Jürgen Kocka, *Capitalism. A Short History*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2016, p. 114-124.

(303) «La velocitat és més important que la precisió»...

Citat a Miloš Gregor i Alena Macková, «Eurocepticism the Czech way: An analysis of Václav Klaus' speeches», *European Journal of Communication*, vol. 30, núm. 4, 2015, p. 404-417.

cent deu multimilionaris controlaven aproximadament el trenta-cinc per cent de la riquesa de Rússia...

Karen Dawisha, *Putin's Kleptocracy. Who Owns Russia?* Nova York: Simon & Schuster, 2014, p. 1 i nota 3 a p. 361.

EL MALESTAR EN LA LLIBERTAT

(306) més d'una tercera part de votants polonesos no van acudir a les urnes...

Włodzimierz Borodziej, *Geschichte Polens im 20. Jahrhundert*. Múnic: C. H. Beck, 2010, p. 397.

el 2001, la participació només havia estat del quaranta-sis per cent...

«[Poland. Parliamentary Elections Sejm. 2001](#)».

(307) tres quartes parts de les persones que van anar a votar al referèndum de juny de 2003 van votar que sí, però la participació només va ser del cinquanta-nou per cent...

Vegeu Włodzimierz Borodziej, *Geschichte Polens im 20. Jahrhundert*, op. cit., p. 397.

(308) Entre 1989 i 2019, es va incrementar en més del 800 %...

El PIB per càpita de Polònia (en dòlars actuals) va créixer de 1.740 (el 1989) a 15.727 (el 2009), és a dir el 803 %. Càlculs basats en [dades del Banc Mundial](#).

Segons un càlcul acurat del poder adquisitiu real, el 1955 el PIB per càpita de Polònia...

La font de les dades és la [Maddison Project Database 2020](#). Les dades sobre el PIB del projecte parteixen de la conversió dels càlculs de la renda nacional a partir d'una base en moneda nacional a una moneda comuna fent servir paritats de poder adquisitiu. Calcula el PIB real, i així té en compte la inflació.

(309) una treballadora, la Monika, es va queixar que a la feina la tractaven «com a un objecte gris»...

Vegeu Elizabeth C. Dunn, *Privatizing Poland. Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Ithaca, Londres: Cornell University Press, 2004, p. 158-161.

(310) la inflació anual hauria estat del 1.395 %...

John Connelly, op. cit., p. 767.

«Res no és tan penós per a la ment humana...»

Mary Shelley, *Frankenstein* (1818); *Frankenstein*. Barcelona: Labutxaca, 2017, cap. 22, p. 261. Traducció de Quim Monzó.

(311) «teranyina de gratificacions falses i superficials»...

Citat a Timothy Garton Ash, *History of the Present. Essays, Sketches, and Dispatches from Europe in the 1990s*, op. cit., p. 316.

En una enquesta del 2019, quatre de cada cinc dels polonesos que van respondre van dir que el seu nivell de vida havia millorat...

Enquesta del Pew Research Centre citada a «[Thirty years of freedom, warts and all](#)», *The Economist*, 2 de novembre de 2019.

L'antropòleg social Ernest Gellner en va dir «el preu del vellut»...

Ernest Gellner, «The Price of Velvet: Thomas Masaryk and Václav Havel», *Czech Sociological Review*, vol. 3, núm. 1, 1995, p. 45-75.

El 1993, un estudi va descobrir que el cinquanta-set per cent de les elits del sector econòmic privat de Polònia procedien de l'anterior nomenklatura...

Citat a Andreas Wirsching, *Der Preis der Freiheit. Geschichte Europas in unserer Zeit*. Múnic: C. H. Beck, 2012, p. 116.

(312) «amnistia i amnèsia»...

Aquesta expressió és de l'escriptor Jorge Semprún.

(314) Havia pensat que «passaríem comptes amb els que ens oprimien»...

Aquesta cita i les següents són del meu documental de 1999 per a la BBC, *Freedom's Battle*, capítol 1, «Icebreaker».

(315) «president de la Quarta República»...

Vegeu Timothy Garton Ash, «The Twins' New Poland», a *Facts Are Subversive. Political Writing from a Decade Without a Name*, op. cit., p. 115.

UNA MONEDA PER LLIGAR-LOS A TOTS

(319) Encara em recordo de quan Monnet em va venir a buscar l'estiu de 1957...

Citat a Geert Mak, op. cit., p. 627.

(320) «traïció»...

Jacques Attali, *Verbatim III. 1998-1991*. París: Fayard, 1995, p. 350.

(323) En enquestes de l'Allensbach Institute, durant tota la primera meitat dels noranta hi havia una majoria clara en contra de substituir el marc...

Vegeu Elisabeth Noelle-Neumann i Renate Köcher (ed.), *Allensbacher Jahrbuch der Demoskopie, Vol. 10, 1993-1997*. Múnic: K. G. Saur, 1997, p. 1176.

(323) «No sé com aconseguiràs que els alemanys renunciïn al marc»...

Explicat per Lamfalussy a David Marsh en una conversa l'any 2007, vegeu David Marsh, *The Euro. The Battle for the New Global Currency*. New Haven, Londres: Yale University Press, 2001, p. 195.

«Europa va començar com un projecte elitista en què es creia que...»

The Independent, 26 de juliol de 1993, citat a Mark Leonard, *Rediscovering Europe*. Londres: Demos, 1998, p. 18.

(324) El 1998, l'any en què un grup de 155 economistes va declarar que «l'euro arriba massa aviat»...

Citat a Ian Kershaw, *Roller-Coaster. Europe 1950-2017*. Londres: Allen Lane, 2018, p. 430.

un assaig a la revista *Foreign Affairs*...

Inclòs a Timothy Garton Ash, *History of the Present. Essays, Sketches, and Dispatches from Europe in the 1990s*, op. cit., p. 279-295.

(325) «Europa es forjarà en crisis»...

Jean Monnet, *Mémoires* (1976); *Memòries de Jean Monnet. Arquitecte de la Unió Europea*. Lleida: Pagès Editors, 2010, p. 406. Traducció de Josep Messa. El text que reproduïm al llibre és traducció d'Anna Llisterra de la versió donada per Timothy Garton Ash en anglès.

(326) El 2005, els actius bancaris de la zona euro havien crescut fins a gairebé el triple del PIB del conjunt d'estats membres de l'eurozona...

Vegeu Ashoka Mody, *EuroTragedy. A Drama in Nine Acts*. Oxford: Oxford University Press, 2020, p. 159.

«Un cas de mercat financer equivocant-se en els preus a una escala colossal»...

David Marsh, op. cit., p. 280.

(327) «L'euro ha estat un èxit extraordinari...»

Jean-Claude Trichet, «[Address at the ceremony to mark the 10th anniversary of the European Central Bank and the European System of Central Banks](#)», 2 de juliol de 2008.

DEL 9-N A L'11-S

(329) amb un últim crit d'«Al·lahu àkbar» [Al·là és el més gran] van estavellar l'avió en un prat...

Vegeu-ne el relat detallat i de fonts fiables a [The 9/11 Commission Report](#). Comissió Nacional sobre Atemptats Terroristes contra els Estats Units, *The 9/11 Commission Report*, Nova York: W. W. Norton & Company, 2004, p. 10-14.

(330) hauria pogut arribar a la Casa Blanca en uns quaranta segons...

Detall de Bob Woodward, *Bush at War*. Nova York: Simon & Schuster, 2002, p. 46. Disponible en castellà: *Bush en guerra*. Barcelona: Península, 2003.

(331) «embriagat amb la visió de poder»...

Rudyard Kipling's «[Recessional](#)».

(333) «Els Estats Units, encara una potència europea»...

Vegeu Richard C. Holbrooke, *To End a War*. Nova York: Random House, 1998, p. 364. Disponible en castellà: *Para acabar una guerra*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2013.

havia compartit casa amb Strobe Talbott...

Al número 46 de Leckford Road, vegeu la [galeria d'imatges](#).

Com a president, Clinton va arribar a dir que «com que Europa és tant una idea com un lloc, els Estats Units també són part d'Europa»...

Citat a Timothy Garton Ash, *Free World. Why a crisis of the West reveals the opportunity of our time*. Londres: Penguin Books, 2005, p. 112. Disponible en castellà: *Mundo libre*. Barcelona: Tusquets, 2005. Vegeu també el [discurs de Bill Clinton després de rebre el Premi Carlemany](#), 2 de juliol de 2000.

(334) «El dissabte 15 de febrer, va néixer una nova nació als carrers...»

Le Monde, 26 de febrer de 2003, citat a Timothy Garton Ash, *Free World. Why a crisis of the West reveals the opportunity of our time*, op. cit., p. 44.

(335) «Tal com van les coses als Estats Units...»

Citat a Brendan Simms, *Europe. The Struggle for Supremacy*. Londres: Allen Lane, 2013, p. 515. Vegeu el discurs de Gerhard Schröder a «[Rede von Bundeskanzler Gerhard Schröder zum Wahlkampfauftakt am Montag, 5. August 2002, in Hannover](#)».

«no eren gaire ben educats»...

Citat a Philip H. Gordon i Jeremy Shapiro, *Allies at War. America, Europe, and the Crisis over Iraq*. Nova York: McGraw-Hill, 2004, p. 134, citant la seva conferència de premsa al Consell Europeu, el 17 de febrer de 2003.

MUSULMANS A EUROPA

(339) més de quinze milions de musulmans...

Per a aquestes xifres i les dels tres paràgrafs següents, vegeu Timothy Garton Ash, *Facts Are Subversive. Political Writing from a Decade Without a Name*, op. cit., p. 171 i següents, i Timothy Garton Ash, Edward Mortimer i Kerem Öktem, *Freedom in Diversity. Ten Lessons for Public Policy from Britain, Canada, France, Germany, and the United States*. Oxford: Dahrendorf Programme for the Study of Freedom, 2013.

(341) «jo només era la Nora. Llavors, de cop i volta, vaig ser una musulmana»...

Timothy Garton Ash, *Facts Are Subversive. Political Writing from a Decade Without a Name*, op. cit., p. 185, citat a Ian Buruma, *Murder in Amsterdam*. Londres: Atlantic Books, 2006. Disponible en castellà: *Asesinato en Amsterdam*. Barcelona: Debate, 2007.

(342) «musulmà» era pràcticament equivalent a extremisme violent...

Vegeu els gràfics a Timothy Garton Ash (et al.), *Freedom in Diversity. Ten Lessons for Public Policy from Britain, Canada, France, Germany, and the United States*, op. cit., p. 58-59.

(344) «sense Mahoma, no hi hauria Europa»...

Aquesta formulació famosa i alhora criticada d'Henri Pirenne s'explica en la seva obra *Mahomet et Charlemagne*. París, Brussel·les: Félix Alcan, Nouvelle Société d'Éditions, 1937. Disponible en castellà: *Mahoma y Carlomagno*. Madrid: Alianza, 2008.

(347) el meu «enorme respecte»...

Aquesta citació i les següents són d'«[Islam in Europe](#)», *The New York Review of Books*, 5 d'octubre de 2006, reproduït en Timothy Garton Ash, *Facts Are Subversive. Political Writing from a Decade Without a Name*, op. cit., p. 171-187.

(348) en un acte públic a Londres on hi havia Ayaan Hirsi Ali mateixa...

Va ser el 21 de novembre 2007. Vegeu-ne aquesta breu crònica de John Lloyd, que va organitzar i moderar l'acte, «[The Encounter of Islam with Europe](#)».

«COOL BRITANNIA»

(355) publicar un informe conjunt amb Blair...

Vegeu l'informe, Tony Blair i Gerhard Schröder, «Europe. The Third Way / Die Neue Mitte», 1999, [en anglès](#) o [en alemany](#).

«realment és com ho ha plantejat Tony Blair. Per a nosaltres no es tracta de la igualtat d'ingressos...»

Citat a Philip Stephens, *Tony Blair. A Biography*. Londres: Viking, 2004, p. 133. Disponible en castellà: *Tony Blair. La forja de un líder*. Madrid: ABC, 2005.

(356) «Willy, ens has de fer entrar-hi perquè ens puguem posar al capdavant!»...

Citat a Timothy Garton Ash, *Facts Are Subversive. Political Writing from a Decade Without a Name*, op. cit., p. 135, de Willy Brandt, *Willy Brandt. People and Politics. The Years 1960-1975*. Boston: Little, Brown and Company, 1978, p. 161.

«La Gran Bretanya hauria de ser més gran!»...

Citat a Philip Stephens, *Britain Alone. The Path from Suez to Brexit*. Londres: Faber, 2021, p. 290.

(358) «Ets amic meu»...

Vegeu Tony Blair, *A Journey*. Londres: Arrow Books, 2011, p. 552. Altres detalls provenen de la conversa que vaig tenir amb ell el 7 de maig de 2021.

(359) El governador del Banc d'Anglaterra va dir que a l'economia li podien anar bé els treballadors extres...

Com va dir Ivan Rogers a Andrew Adonis (ed.), *Half In Half Out. Prime Ministers on Europe*. Londres: Biteback Publishing, 2018, p. 252.

«d'allò més tranquil per la gent que es feia fastigosament rica»...

Citat a Ian Kershaw, op. cit., p. 471.

(360) 16.000 milions de lliures, l'equivalent a més del quaranta per cent de...

«[Bankers' £16bn bonus bonanza](#)», *The Independent*, 18 d'octubre de 2008. Tombs diu gairebé la meitat del pressupost de defensa (Robert Tombs, *The English and their History*. Londres: Allen Lane, 2014, p. 851), però sembla que la [xifra real](#) està més a prop dels 39.000 milions.

valorats en 2,2 bilions de lliures...

Robert Tombs, op. cit., p. 860 i «[Leaving the Old Lady](#)», *The Economist*, 15 de juny de 2013.

«estabilitat econòmica, no un boom i una caiguda»...

Discurs en un congrés del sindicat TGWU, 28 de març de 2002, citat a «[No return to boom and bust: what Brown said when he was chancellor](#)», *The Guardian*, 11 de setembre de 2008. Va fer servir expressions semblants moltes vegades.

un cost de 45.000 milions de lliures, o més de 700 lliures per cada...

«[Leaving the Old Lady](#)», *The Economist*, 15 de juny de 2013.

(361) «Soc un europeista apassionat»...

Vegeu «Tony Blair's speech to the European parliament», *The Guardian*, 23 de juny de 2005.

el seixanta-sis per cent va votar a favor del Brexit...

Vegeu «[EU Referendum. Local Results. Walsall](#)», *BBC News*.

Dels gairebé trenta-un milions de lectors de diaris britànics el 2003...

Xifres de la 2003 *National Readership Survey*, citades a Timothy Garton Ash, *Free World. Why a crisis of the West reveals the opportunity of our time*, op. cit., p. 31.

Boris Johnson, que «informava» de temes inventats com ara que els euròcrates planejaven prohibir els plàtans torts i les patates fregides amb gust de còctel de gambes...

Vegeu «[I was in Brussels when Johnson peddled his original Eurolies – nobody's laughing now](#)», *The Irish Times*, 10 de desembre de 2019, «[How Boris Johnson's Brussels years helped pave the way to Brexit](#)», *Financial Times*, 30 de juny de 2019, i «[How Boris Johnson's Brussels-bashing stories shaped British politics](#)», *The Guardian*, 14 de juliol de 2019.

(362) «La reina: en Blair em vol tallar el cap?»...

Sunday Express, 19 d'octubre de 2003.

«1588 – Vam fer fora l’armada espanyola»...

The Sun, 15 de maig de 2003.

Vam aconseguir que el *Sun* publicés un article de Blair l’endemà...

Philip Gould, *The Unfinished Revolution. How New Labour Changed British Politics Forever*. Londres: Abacus, 1999, p. 375.

(363) fins i tot va suggerir al *Sun* el titular «Brown salva la lliura»...

Vegeu Andrew Rawnsley, *Servants of the People. The Inside Story of New Labour*. Londres: Hamish Hamilton, 2000, p. 81, i *The Sun*, 18 d’octubre de 1997. Al final, *The Sun* es va decidir per «Brown Says No to the Euro» [Brown diu no a l’euro].

«Naturalment, l’agitació febril de part dels mitjans de comunicació britànics no hi ajuda gaire...»

Tony Blair, «[Annual European Studies Centre Lecture](#)», Oxford, 2 de febrer de 2006.

«bèstia salvatge»...

Vegeu la transcripció completa del [discurs de Blair a la seu de Reuters](#) a Londres el juny de 2007.

(364) «Sempre he tingut la sensació que la millor resposta per a nosaltres seria ser una mena de “Singapur” no intervencionista i de lliure comerç fora d’Europa...»

Carta a Sir Teddy Taylor, 14 d’octubre de 1992, citat a Charles Moore, *Margaret Thatcher. The Authorized Biography. Volume Three. Herself Alone*, op. cit., p. 803.

«L’espectacle no s’acabarà fins que parli la gent»...

Hugo Young, *This Blessed Plot. Britain and Europe from Churchill to Blair*. Londres: Papermac, 1999, p. 528.

(365) «Doncs ets més tanoca del que em pensava»...

Tony Blair, *A Journey*, op. cit., p. 531.

Les enquestes que va fer Britain in Europe...

Com informa Stephen Wall, *A Stranger in Europe. Britain and the EU from Thatcher to Blair*. Oxford: Oxford University Press, 2008, p. 183.

(366) l’estiu de 2012, el primer ministre conservador David Cameron havia decidit...

Com informa Ivan Rogers a Andrew Adonis, op. cit., p. 230. En les seves memòries, Cameron diu que va començar a «reflexionar sobre la possibilitat» el gener de 2012, i ho havia decidit a l’estiu, David Cameron, *For the Record*. Londres: William Collins, 2020, p. 339-341, 398-407.

partint de la base d’un «nou acord» negociat...

«[David Cameron’s EU speech – full text](#)», *The Guardian*, 23 de gener de 2013.

«La Gran Bretanya no pot seguir cap altre camí. La Gran Bretanya no deixarà Europa...»

Tony Blair, «[Annual European Studies Centre Lecture](#)».

HIBRIS

(368) «El jove Ralf», deia «[...] de 16 anys, destinat a l’NKVD»...

Citat a Ralf Dahrendorf, *Über Grenzen. Lebenserinnerungen*. Múnic: C. H. Beck, 2003, p. 89, on també es troba el context.

un compromís impertorbable i apassionat amb la llibertat individual que el va acompanyar tota la vida...

«La llibertat sobre tot és allò en què crec», vegeu Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe*. Londres: Chatto & Windus, 1990, p. 154. Disponible en castellà: *Reflexiones sobre la revolución en Europa*. Barcelona: Salamandra, 1991.

(369) El gener de 1974, el laboratori d'idees nord-americà Freedom House va comptar disset països lliures a Europa...

Les xifres són de Freedom in the World, «[Comparative and Historical Data. Country and Territory Ratings and Statuses](#)», 1973-2023, proporcionades per Freedom House, vegeu també el següent [enllaç](#).

Al cap de quatre anys, el 2008, Freedom House calculava que tres mil milions de persones arreu del món viuen en països lliures...

Freedom House, *Freedom in the World 2008. The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties*. Nova York: Rowman & Littlefield, 2008.

«terra comú»...

Ralf Dahrendorf, *The Future Tasks of Liberalism. A Political Agenda*. Potsdam: Liberal Institute, 2001, p. 17.

(370) Martin Wolf va afirmar que aquesta crisi financera era encara més greu...

Vegeu la transcripció a Timothy Garton Ash (ed.), *On Liberty. The Dahrendorf Questions*. Oxford: St. Antony's College Oxford, 2009, p. 30.

(372) un banc que acabava de declarar com a pèrdues 42.000 milions de dòlars a causa d'inversions imprudents en préstecs hipotecaris d'alt risc...

Vegeu «[The Final Days of Merrill Lynch](#)», *The Atlantic*, setembre del 2009.

(373) L'economista del desenvolupament Paul Collier va proposar un nou crim, el «bankslaughter» o «banquicidi»...

Vegeu Timothy Garton Ash, *On Liberty. The Dahrendorf Questions*, op. cit., p. 34-35.

«liberalocràcia»...

Vegeu Patrick J. Deneen, *Why Liberalism Failed*. New Haven, Londres: Yale University Press, 2018, p. 186-189. Disponible en castellà: *¿Por qué ha fracasado el liberalismo?* Madrid: Rialp, 2018, i l'anàlisi que en faig en l'assaig «[The Future of Liberalism](#)», *Prospect*, 9 de desembre de 2020.

(374) «Els grans enfrontaments del segle xx entre la llibertat i el totalitarisme»...

Vegeu la introducció de «[The National Security Strategy of the United States of America](#)», 17 de setembre de 2002.

TRONTOLLANT (2008-2022)

ZWEIG I EL GIR DESCENDENT

(379) «la meua pàtria pròpiament dita, la que el meu cor va escollir»...

Stefan Zweig, *Die Welt von gestern. Erinnerungen eines Europäers* (1942); *El món d'ahir. Memòries d'un europeu*. Barcelona: Quaderns Crema, 2001, p. 10. Traducció de Joan Fontcuberta.

«Mai no he estimat més el nostre vell món que en aquells últims anys abans de la Primera Guerra Mundial...»

Ibíd., p. 128.

(380) Daniel Kehlmann reflexionava sobre...

Daniel Kehlmann, «[“Die Welt von Gestern” in New York](#)», *Die Presse*, 24 de març de 2019,

Un títol que va proposar al seu traductor al castellà va ser «Els anys irrecuperables»...

Stefan Zweig at the End of the World. Nova York: Other Press, 2015, p. 254. Disponible en castellà: *El exilio imposible. Stefan Zweig en el fin del mundo*. Barcelona: Planeta, 2014.

afegeix un ressò funeral a la nostra lectura...

El crític Michael Hofmann escriu amb malícia d'«una espurna tanatòfila». Michael Hofmann, «[Vermicular Dither](#)», *London Review of Books*, 28 de gener de 2010.

(382) «Sembla que entrem en un temps de màrtirs [...] hem d'entomar el destí tal com ve»...

Carta manuscrita del 30 de març de 1938, dels documents d'Asch conservats a la Reed Library de Fredonia, State University de Nova York, catalogada com Asch 38:2. Vegeu també el següent [enllaç](#).

EURO, CRISI

(383) «cap de setmana del bilió de dòlars»...

Vegeu Luke van Middelaar, *De nieuwe politiek van Europa*. Groningen: *Historische Uitgeverij* (2017). Traduït de l'edició en anglès: *Alarums & Excursions. Improvising Politics on the European Stage*. Newcastle upon Tyne: Agenda, 2020, p. 32 i següents.

«Defensarem l'euro, costi el que costi», va dir Olli Rehn...

Citat a Geert Mak, *Große Erwartungen. Auf den Spuren des europäischen Traums (1999-2019)*. Múnic: Siedler Verlag, 2020, p. 275.

(384) el seu dèficit pressupostari actual era de més del tretze per cent del PIB, i el seu deute públic, de més del cent vint per cent...

Ashoka Mody, op. cit., p. 250.

(385) «com a ciutadà francès»...

Com explica Luke van Middelaar, op. cit., p. 34.

«¿Què passarà amb els nostres diners?»...

Die Zeit, 6 de maig de 2010.

(386) Merkel va declarar: «Si l'euro fracassa, Europa fracassa»...

Angela Merkel, «[Scheitert der Euro, dann scheitert Europa](#)», 19 de maig de 2010. Va articular aquesta idea per primera vegada a Aquisgrà, durant la cerimònia de lliurament del Premi Carlemany a Donald Tusk, vegeu Luke van Middelaar, op. cit., p. 40.

«el que calgui» per protegir l'euro...

Mario Draghi va fer aquest «discurs del que calgui» el 26 de juliol de 2012 a la Global Investment Conference, vegeu el següent [enllaç](#). No va ser casualitat que el pronunciés a Londres, aleshores la capital dels mercats financers d'Europa.

(386) L'economia grega es va encongir més o menys una quarta part...

Vegeu la meua columna «[With Angela Merkel's Germany at the helm, Europe will remain a tortoise](#)», *The Guardian*, 25 de setembre de 2013, on cito «[If Europe's future is German, Greece has only one hope for salvation](#)», *The Guardian*, 24 de setembre de 2013.

El 2013 l'atur juvenil a Alemanya era de només el vuit per cent, però a Espanya i Grècia passava ben bé del cinquanta per cent...

Citat a «[2014 is not 1914, but Europe is getting increasingly angry and nationalist](#)», *The Guardian*, 18 de novembre de 2013. L'atur juvenil a Grècia va arribar al màxim el 2013: 58 % dels joves d'entre 15 i 24 anys no tenien feina, vegeu «[Greece: Youth unemployment rate from 2002 to 2021](#)», *Statista*, 10 de març de 2023.

(387) Al començament del 2012, un de cada tres grecs vivia per sota del llindar de pobresa...

Ian Kershaw, op. cit., p. 493.

Els suïcidis es van incrementar en una tercera part...

Evdoxios Doxiadis i Aimee Placas (ed.), *Living under Austerity. Greek Society in Crisis*. Nova York, Oxford: Berghahn, 2020, p. 238, dona una xifra del 35 %. També hi ha les xifres d'atenció sanitària.

«Només tenia buidor al davant»...

Vegeu «[With Money Drying Up, Greece Is All but Bankrupt](#)», *The New York Times*, 25 de maig de 2015, i la meva columna «[Europe must save Greece to save itself](#)», *The Guardian*, 39, 15 de juny de 2015.

«Pots intimidar tothom»...

Citat a *The Wall Street Journal*, 25 de febrer de 1993.

(388) «Em semblaria deplorable una situació en què la política d'aquest gran país...»

Citat a Roger Eatwell, Matthew Goodwin, *National Populism. The Revolt Against Liberal Democracy*. Londres: Pelican Books, 2018, p. 99. Disponible en castellà: *Nacionalpopulismo. Por qué está triunfando y de qué forma es un reto para la democracia*. Barcelona: Ediciones Península, 2019.

(389) Però canviar les normes d'amagat va deixar tothom descontent...

Vivien A. Schmidt, *Europe's Crisis of Legitimacy. Governing by Rules and Ruling by Numbers in the Eurozone*. Oxford: Oxford University Press, 2020, p. 9.

Alemanya havia superat el límit del tres per cent de dèficit pressupostari durant tres anys seguits, del 2001 al 2003...

Andreas Rödder, op. cit., p. 323.

(390) un «intermediari honrat» i no «el mestre d'escola» d'Europa...

Otto von Bismarck, «Das Reich als "ehrlicher Makler"», 19 de febrer de 1878, vegeu Lothar Gall (ed.), *Bismarck. Die großen Reden*. Berlín: Severin und Siedler, 1981, p. 155. Citat també en el meu article «[The New German Question](#)», *The New York Review of Books*, 15 d'agost de 2013.

«la senyora [Merkel] pren les decisions i després el president francès fa una roda de premsa per explicar les decisions»...

Vegeu Claudia Sternberg, Kira Gartzou Katsouyanni i Kalypso Nicolaidis, *The Greco-German Affair in the Euro Crisis. Mutual Recognition Lost?* Londres: Palgrave Pivot, 2018, p. 68, citant *Die Zeit*, 27 d'octubre de 2011.

(391) «estafadors»...

Vegeu Claudia Sternberg (*et al.*), op. cit., p. 49, 54.

«Veneu-vos les illes, grecs arruïnats»...

Vegeu «[Verkauft doch eure Inseln, ihr Pleite Griechen... und die Akropolis gleich mit!](#)», *Bild*, 27 d'octubre de 2010, i vegeu també la [galeria d'imatges](#).

(392) Kohl mateix, que tenia vuitanta anys i anava amb cadira de rodes, va renyar Merkel per no haver-ho fet... Va ser el 5 de maig de 2010, vegeu la informació de Marcus Walker i Matthew Karnitschnig, «[Zeal and Angst. Germany Torn Over Role in Europe](#)», *The Wall Street Journal*, 8 de maig de 2010.

«Avui, el Bundestag alemany decidirà el destí de Grècia»...

Ulrich Beck, *German Europe*. Cambridge: Polity Press, 2013, p. 1. Disponible en castellà: *Una Europa alemana*. Barcelona: Paidós, 2012.

(393) «Hauríem d'haver fet passos més grans cap a la integració més aviat...»

«[Wolfgang Schäuble: 'I'm pretty stubborn'](#)», *Financial Times*, 22 de març de 2019.

XOC D'IMPERIS

(395) «que històricament sempre havien format part de Rússia»...

[Citacions de la transcripció](#) taquigràfica del *Bergedörfer Gesprächskreis Nr. 101* a Sant Petersburg, març del 1994.

«En els cors i les ments de la gent»...

[Citacions del seu discurs al Kremlin](#), 18 de març de 2014.

(397) el «Missatge del Mil·lenni»...

Resumit a Fiona Hill i Clifford G. Gaddy, *Mr. Putin. Operative in the Kremlin*. Washington D. C.: Brookings Institution Press, 2015, p. 39-49.

(398) «un fort aliat en la guerra contra el terror»...

Ho va dir a la cimera del G8 al Canadà el 2002, «[U. S., Russia Continue Joint Efforts to Fight Terrorism](#)», 27 de juny de 2002, i Michael McFaul, *From Cold War to Hot Peace. The Inside Story of Russia and America*. Londres: Penguin Books, 2019, p. 65.

«la catàstrofe geopolítica més gran del segle»...

Aquesta és la traducció a l'anglès que va fer AP dels seus comentaris a l'Assemblea Federal de Rússia l'abril de 2005. La traducció oficial del Kremlin diu «un dels principals desastres geopolítics del segle». Vegeu aquesta interessant [ressenya](#) sobre les dues traduccions a l'anglès lleugerament diferents: *Politifact*, «Did Vladimir Putin call the breakup of the USSR “the greatest geopolitical tragedy of the 20th century”?», 6 de març de 2014.

(399) «un país inventat»...

Citat a Michael McFaul, op. cit., p. 69.

(400) Amb el meu antic estudiant de doctorat Timothy Snyder...

Vegeu el nostre article «[The Orange Revolution](#)», *The New York Review of Books*, 28 d'abril de 2005. Reproduït a Timothy Garton Ash, *Facts Are Subversive. Political Writing from a Decade Without a Name*, op. cit., p. 31-45.

Però això no era res comparat amb l'escala dels fons i de l'assessorament procedents de Rússia...

També és la conclusió a què arriba el destacat expert en Ucraïna Andrew Wilson a Adam Roberts, i Timothy Garton Ash, *Civil Resistance and Power Politics*, op. cit., p. 347-351.

(401) «aquests països esdevindran membres de l'OTAN»...

Vegeu «[Bucharest Summit Declaration](#)», 3 d'abril de 2008.

«el primer intent de construir un imperi liberal...»

Citat a [«Ukraine's foreign minister sees E. U. candidacy as a crucial step toward joining a “liberal empire”»](#) *The New York Times*, 24 de juny de 2022. Vegeu també el meu assaig a *Foreign Affairs*, maig-juny del 2023.

(403) Càrrecs russos van dir a Fiona Hill...

Vegeu Fiona Hill i Clifford G. Gaddy, op. cit., p. 388.

(405) segons diu Putin mateix, no va ser fins al 23 de febrer de 2014, quan Ianukóvitx ja havia fugit...

Segons Putin, la decisió final es va prendre en una reunió dramàtica a la seva residència dels afores de Moscou la matinada del 23 de febrer, quan feia dos dies que Ianukóvitx havia fugit de la seva residència, aparentment pres del pànic; vegeu Robert Service, *Kremlin Winter. Russia and the Second Coming of Vladimir Putin*. Londres: Picador, 2019, p. 141. Timothy Snyder afirma que Rússia havia decidit abandonar Ianukóvitx, que ja no es podia salvar, i tirar endavant el Pla B fins i tot abans que fugís. Vegeu Timothy Snyder, *The Road to Unfreedom. Russia, Europe, America*. Londres: The Bodley Head, 2018, p. 135-140. Disponible en castellà: *El camino hacia la no libertad*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2018.

«l'estacionament addicional permanent de forces de combat importants»...

Vegeu [«Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and the Russian Federation signed in Paris, France»](#), 27 de maig de 1997.

(406) Novorossiia...

Per exemple, s'hi va referir en la seva maratí anual de respostes a consultes telefòniques de la gent el 17 d'abril de 2014, vegeu-ne la [transcripció oficial en anglès](#), i va fer un sermó sobre el tema al periodista del FT Neil Buckley en una trobada del Club Valdai l'octubre de 2014. Vegeu John O'Loughlin, Gerard Toal i Vladimir Kolosov, «The rise and fall of “Novorossiia”: examining support for a separatist geopolitical imaginary in southeast Ukraine», *Post-Soviet Affairs*, vol. 33, núm. 2, 2017, p. 124-144.

El president de la junta del projecte era l'excanceller alemany Gerhard Schröder, que ara era amic íntim de Putin...

Oficialment s'anomenava *Verwaltungsrat*, vegeu [«Nord Stream 2. Neuer Job für Gerhard Schröder bei Gazprom-Tochter»](#), *Der Tagesspiegel*, 5 d'octubre de 2016.

(407) un míssil disparat per insurgents comandats per russos des d'un llançamíssils Buk rus...

Detalls a Timothy Snyder, *The Road to Unfreedom. Russia, Europe, America*, op. cit., p. 179-182.

(408) gairebé segur que procedia de Rússia...

«[US pipeline cyberattack came from gang in Russia, Biden says](#)», *Al Jazeera*, 13 de maig de 2021, vegeu també [«US agencies say Russia was likely behind massive cyber attack»](#), *Financial Times*, 5 de gener de 2021.

CHARLIE HEBDO

(410) una crida per internet proposant una «setmana de la solidaritat»...

Vegeu [«Against the assassin's veto»](#), 8 de gener de 2015, i el resum de Sarah Glatt a [«Charlie Hebdo cartoons: to republish or not to republish?»](#), 19 de maig de 2015.

«com la meitat del temps aquell dia»...

Aquesta cita i d'altres dels dos paràgrafs següents són del meu relat a [«Defying the Assassin's Veto»](#), *The New York Review of Books*, 19 de febrer de 2015.

(411) «Per fi», va explicar, «teníem el cony de portada...»

Vegeu el vídeo inclòs a, «[Charlie Hebdo: first cover since terror attack depicts prophet Muhammad](#)», *The Guardian*, 13 de gener de 2015. La traducció és meva.

(413) «Defensarem la llibertat que vas ensenyar tan bé...»

Vegeu «[National tribute to the memory of Samuel Paty](#)», discurs d'Emmanuel Macron a la Sorbona, 21 d'octubre de 2020.

(414) en les biografies dels assassins de *Charlie Hebdo*, els germans Chérif i Saïd Kouachi...

Vegeu «[From Amateur to Ruthless Jihadist in France](#)», *The New York Times*, 17 de gener de 2015, Marc E. Vargo, *The French Terror Wave, 2015-2016. Al-Qaeda and ISIS Attacks from Charlie Hebdo to the Bataclan Theatre*. Jefferson: McFarland, 2021, p. 35-49, i «[Cherif Kouachi “met jihadist terrorists in Yemen”](#)», *BBC News*, 10 de gener de 2015.

(415) «És per culpa dels jueus»...

Citat a Marc Weitzmann, «[A Rising Tide of Violence in France](#)», *The New York Review of Books*, 11 de febrer de 2021.

un estudi de l'Institut Montaigne...

Hakim El Karoui, «[A French Islam is possible](#)», setembre de 2016.

a demostrar que no era un «club cristià»...

Vegeu per exemple «[Recep Tayyip Erdogan: “Taking part in the EU will bring harmony of civilisations – it is the project of the century”](#)», *The Independent*, 13 de desembre de 2004,

(417) retrats del rei Lluís Felip com una pera i un groller Gargantua...

Vegeu la [caricatura de Lluís Felip](#) publicada a *La Caricature*. La idea inicial i el dibuix de la pera eren de Charles Philipon, i també li van costar una temporada a la presó. Vegeu Patricia Mainardi, «[Of Pears and Kings](#)», 9 de gener de 2020, i l'esbós original de Philipon, de 1831, «[Métamorphose de Louis-Philippe en poire](#)».

«INVASORS»

(419) va registrar prop d'1,4 milions d'arribades «irregulars» en aquests dos anys...

Vegeu els gràfics a l'article d'Hugo Brady «[Openness versus helplessness: Europe's 2015-2017 border crisis](#)», *Groupe d'études géopolitiques*, 28 de juny de 2021.

després que la versió inicialment pacífica de la Primavera Àrab dels sirians...

Vegeu Raymond Hinnebusch, Omar Imady i Tina Zintl, «Civil Resistance in the Syrian Uprising: From Peaceful Protest to Sectarian Civil War», a *Civil Resistance and the Arab Spring. Triumphs and Disasters*. Adam Roberts (et al.) (ed.). Oxford: Oxford University Press, 2016, p. 223-247.

(420) Segons les estimacions del Pew Research Centre...

Pew Research Center, «[Europe's Growing Muslim Population](#)», 29 de novembre de 2017.

Eren «invasors», va dir Orbán...

Vegeu «[Viktor Orbán: Hungary doesn't want “Muslim invaders”](#)», *Politico*, 8 de gener de 2018.

«paràsits i protozous»...

Citat a Timothy Garton Ash, *The Magic Lantern. The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin & Prague*. Londres: Atlantic Books, 2019, p. 164.

tanca [...] al llarg de la frontera d'Hongria amb Sèrbia...

«[Desperate migrants find holes in Hungary's razor-wire fence strategy](#)», *The Guardian*, 26 d'agost de 2015.

guanyar-se grans elogis de Donald Trump...

Vegeu Ruth Ben-Ghiat, *Strongmen. How They Rise, Why They Succeed, How They Fail*. Londres: Profile Books, 2020, p. 122.

gairebé cinc milions de musulmans i més d'un dotze per cent de la població nascuda a l'estranger...

Xifres estimades de població musulmana el 2016 segons Pew Research Center, «Europe's Growing Muslim Population», p. 4, i xifres de població nascuda a l'estranger segons les [dades de la Divisió de Població de l'ONU](#) sobre nombre de migrants internacionals.

(422) «només» 10,6 milions de votants...

Vegeu els resultats oficials a Ministère de l'intérieur et des outre-mer, «[Résultats de l'élection présidentielle 2017](#)».

En una enquesta duta a terme al final del 2016, els participants francesos van dir que trenta-una de cada cent persones de França eren musulmanes...

Vegeu Ipsos MORI, «[Europe hugely overestimates its Muslim population](#)», 16 de desembre de 2016.

(423) «la política de la desesperació cultural»...

Vegeu Fritz Stern, *Kulturpessimismus als politische Gefahr. Eine Analyse nationaler Ideologie in Deutschland* (1961). Traduït de l'edició en anglès: *The Politics of Cultural Despair. A Study in the Rise of German Ideology*. Berkeley: University of California Press, 1974.

[el llibre de Sarazzin] va vendre 1,2 milions d'exemplars en menys de nou mesos...

Vegeu el meu «[Germans, More or Less](#)», *The New York Review of Books*, 24 de febrer de 2011.

[el llibre de Sieferle] va sortir a la llista dels més venuts de *Der Spiegel*...

Vegeu el meu «[It's the Kultur, Stupid](#)», *The New York Review of Books*, 7 de desembre de 2017.

en un best-seller titulat *Le Suicide Français*...

Éric Zemmour, *Le Suicide Français*. París: Albin Michel, 2014.

«La immigració s'ha convertit en una invasió»...

Les citacions són de la cinquena edició (2019) de *Le Grand Remplacement*. Vegeu Renaud Camus, *Le Grand Remplacement*, publicat per l'autor, Plieux, 2019, p. 491-492, on reproduceix l'Appel de Colombey («Crida de Colombey», el poble on va néixer De Gaulle), que va llançar el 2017 en nom del Consell Nacional de la Resistència Europea i del grup «Resistance» de Karim Ouchikh.

(424) «literatura, *art major* d'un Occident...»

Michael Houellebecq, *Soumission* (2015); *Submissió*. Barcelona: Anagrama, 2023, p. 12, 14, 67, 161. Traducció d'Oriol Vaqué Sánchez.

(425) «l'islamisme i les hordes de les *banlieues*»...

Vegeu «[Pour un retour de l'honneur de nos gouvernants: 20 généraux appellent Macron à défendre le patriotisme](#)», *Valeurs Actuelles*, 21 d'abril de 2021.

«afegir-se a la nostra acció per prendre part en el combat que comença...»

«[Marine Le Pen: "Messieurs les généraux, rejoignez-moi dans la bataille pour la France"](#)», *Valeurs Actuelles*, 23 d'abril de 2021.

els musulmans podrien representar gairebé el tretze per cent de la població de França el 2050 i aproximadament un de cada deu...

Pew Research Centre, «Europe's Growing Muslim Population», p. 30, índexs de fertilitat a p. 34. Les dades sobre els índexs de natalitat (minvants) a Europa (sobretot al sud) es poden aconseguir a la [base de dades sobre dinàmiques de població de l'ONU](#).

BREXIT

(425) «La història pot dir ai las! / als vençuts però no pot ajudar ni perdonar»...

W. H. Auden, «[Spain](#)», 1937.

(428) del que el filòsof Henri Bergson anomena «els enganys del determinisme retrospectiu»...

Vegeu Henri Bergson, *La Pensée et le mouvant* (1934). Traduït de l'edició en anglès: *The Creative Mind. An Introduction to Metaphysics*. Nova York: Mineola, 2007, p. 109-111. Disponible en castellà: *El pensamiento y lo moviente*. Buenos Aires: Cactus, 2013.

la promesa manifestada el 2015 de permetre votar als ciutadans britànics que feia més de quinze anys que viuen a l'estranger...

«Completarem el cens electoral, treballant per incloure-hi més dels cinc milions de britànics que viuen a l'estranger. Introduïrem el vot de per vida, esborrant la norma que impedeix votar als ciutadans britànics que han viscut més de quinze anys a l'estranger», [The Conservative Party Manifesto](#), 2015, p. 49.

(429) «anant cap aquí i cap allà com un carret de supermercat»...

«[Boris Johnson backs Brexit after “agonisingly difficult” decision – as it happened](#)», *The Guardian*, 21 de febrer de 2016.

«Pensem en la resta de la UE. Pensem en el futur»...

Reproduït a Tim Shipman, *All Out War. The Full Story of How Brexit Sank Britain's Political Class*. Londres: William Collins, 2016, p. 616-618.

«un país de botiguers»...

Vegeu l'útil discussió a «[Nation of shopkeepers](#)».

(430) «aquest regne d'Anglaterra és un imperi»...

Text a «[The Act In Restraint Of Appeals](#)», *The History Learning Site*, 16 de març de 2015.

«Abans gestionàvem l'imperi més gran que s'ha vist mai al món»...

Vegeu la seva columna «[There is only one way to get the change we want – vote to leave the EU](#)», *Daily Telegraph*, 16 de març de 2016.

(431) «No es pot engreixar un porc el dia del mercat»...

Citat a Tim Shipman, op. cit., p. 121.

«barrejar les crítiques a la UE amb parlar sobre els seus èxits, que eren molt reals»...

David Cameron, op. cit., p. 665.

«Jo vull menys Europa»...

El seu antic ajudant Daniel Korski recorda haver-l'hi sentit dir unes quantes vegades, vegeu Daniel Korski, «[Why we lost the Brexit vote](#)», *Politico*, 20 d'octubre de 2016.

(432) En una enquesta duta a terme aquell mateix any 2016...

[Enquesta Pew](#) citada per Daniel Korski, *Politico*, 20 d'octubre de 2016

«¿No havia vist jo mateix coses semblants arreu de l'Europa occidental?»...

Geert Mak, *Große Erwartungen. Auf den Spuren des europäischen Traums (1999-2019)*, op. cit., p. 467.

(433) «¿Què és més important per a vostè a l'hora de decidir el vot al referèndum de la UE?»...

Vegeu Chris Prosser, Jon Mellon i Jane Green, «[What mattered most to you when deciding how to vote in the EU referendum?](#)», 11 de juliol de 2016.

(434) «És el seu PIB dels collons, no el meu»...

Geoffrey Evans i Anand Menon, *Brexit and British Politics*. Cambridge: Polity Press, 2017, p. 62. L'«un de nosaltres» d'aquest paràgraf era Menon.

«Pel que fa als 19 països atrapats en la catastròfica moneda única que hauria d'anar bé a tothom...»

Daily Mail, 22 de juny de 2016.

John Curtice arriba a la conclusió...

John Curtice, «Why Leave Won the UK's EU Referendum», *Journal of Common Market Studies*, 55, 2017, p. 19-37.

(435) aproximadament el tretze per cent de la població havia nascut a l'estranger...

Vegeu les [dades de la Divisió de Població de l'ONU](#) sobre el nombre internacional de migrants.

d'aproximadament un milió el 2004 a almenys 3,5 milions el 2016...

Oxford University's Migration Observatory, «[EU Migration to and from the UK](#)», 15 de febrer de 2022.

la xifra oficial d'immigració neta [...] 333.000...

Vegeu Office for National Statistics, «[Migration Statistics Quarterly Report: May 2016](#)», 26 de maig de 2016, i David Cameron, op. cit., p. 670. Més endavant la xifra es va revisar lleugerament a la baixa, fins a 329.000, vegeu Oxford University's Migration Observatory, «[Net migration to the UK](#)», 20 de desembre de 2022.

(436) «Crec que la gent d'aquest país ja n'ha tingut prou, d'experts»...

Declaració sencera i en context a Owen Bennett, *Michael Gove. A Man in a Hurry*. Londres: Biteback Publishing, 2019, p. 333-334.

«Dave [Cameron] vol que 75 milions de turcs puguin accedir al teu #NHS!»...

Citat a Cato the Younger, *Guilty Men*. Londres: Biteback Publishing, 2017, p. 167.

«En lloc de donar a 88 milions de persones –més que tota la nostra població– accés a l'NHS...»

Citat a Philip Stephens, *Britain Alone. The Path from Suez to Brexit*, op. cit., p. 373, citant una afirmació de la campanya Vote to Leave, 7 d'abril de 2016.

La contribució neta de la Gran Bretanya al pressupost de la UE el 2016 [...] era d'uns 185 milions de lliures setmanals...

Vegeu l'anàlisi acurada que en va fer Matthew Keep (Biblioteca de la Cambra dels Comuns), «[The UK's contribution to the EU Budget](#)», 14 de juny de 2022, esp. gràfics a p. 9.

(437) «Quan l'amenaça terrorista a què ens enfrontem no para de créixer, costa veure com...»

Citat a «[Turkey EU accession poses security risk – Michael Gove](#)», *BBC News*, 8 de juny de 2016.

«Una altra carretada d'immigrants arriba al Regne Unit...»

Citat a Alan Rusbridger, *Breaking News. The Remaking of Journalism and Why it Matters Now*. Edimburg: Canongate, 2018, p. 363.

«Mentien»...

David Cameron, op. cit., p. 669, en referència a l'afirmació de la ministra de defensa Penny Mordaunt.

(438) Si en Boris [Johnson], en [Michael] Gove i la Gisela [Stuart] no ens haguessin fet costat...»

[Dominic Cumming's Blog](#), 9 de gener de 2017.

«Aquest tribunal ha arribat a la conclusió que la recomanació del primer ministre...»

Vegeu House of Commons Library, «[Decision of the Supreme Court on the Prorogation of Parliament](#)», 24 de setembre de 2019.

(440) La proposta d'una «votació pública confirmatòria» va fracassar per només dotze vots...

En una votació l'1 d'abril de 2019, vegeu la pràctica taula de votacions indicatives de Daniel Kenealy, John Peterson i Richard Corbett, «Brexit and the Future of Two Unions», suplement de 2021 a Daniel Kenealy, John Peterson i Richard Corbett, *The European Union: How Does It Work*. Oxford: Oxford University Press, 2018.

(443) «millor que tot el que fan a Netflix»...

Vegeu «[Brexit is just one front in Europe's battle for its soul](#)», *The Guardian*, 9 d'abril de 2019.

«Hem arribat al punt que ens fa por veure vells amics britànics...»

Vegeu *The Observer*, 4 d'agost de 2019.

(444) la Gran Bretanya s'havia convertit en una riota...

Vegeu «[Wie sich eine Nation zum Trottel macht](#)», *Der Spiegel*, 18 d'octubre de 2018.

«Ens n'hem desempallegat! Els hem fet fora!...»

Aquesta citació i la següent són del documental «Brexit: behind Closed Doors», *BBC 4*, 8 de maig de 2019.

(447) El 2021, en una UE sense la Gran Bretanya, encara era del vint-i-vuit per cent...

Vegeu European Union, «[Standard Eurobarometer 96. Europeans' opinions about the European Union's priorities](#)», 2022, p. 92-93. El 2022, encara era del vint-i-set per cent. Vegeu Unió Europea, «[Standard Eurobarometer 98. Public Opinion in the European Union. Annex](#)», 2023, p. 50.

ENDERROC

(449) «Fa poc vaig tenir l'oportunitat de veure l'entrevista...»

Viktor Orbán, carta a l'autor datada el 13 de setembre de 2021. Vegeu la [galeria d'imatges](#).

(450) «explicar amb detall –en categories comprensibles pels públics occidentals...»

Vegeu el seu «[Samizdat No.12](#)», 13 de setembre de 2021.

«No crec que el fet de ser membres de la Unió Europea ens impedeixi...»

Vegeu el text complet del [discurs d'Orbán a Băile Tuşnad](#) el 26 de juliol de 2014, i vegeu-ne l'anàlisi a Zsuzsanna Szelényi, *Tainted Democracy. Viktor Orbán and the Subversion of Hungary*. Londres: Hurst & Co., 2022, p. 77 i següents.

(451) els membres havien de tenir menys de trenta-cinc anys...

Vegeu Alliance of Young Democrats, «[Founding Act 1988](#)».

«Hem estat mentint matí, tarda i nit»...

Citat, amb context important, a Paul Lendvai, *Orbán. Europe's New Strongman*. Londres: Hurst & Co., 2022, p. 65-66.

Les peculiaritats del sistema electoral van fer que en les eleccions del 2010 Fidesz aconseguís dues tercers parts dels escons del parlament, amb només el cinquanta-tres per cent del vot popular...

Vegeu Péter Krekó i Zsolt Enyedi, «[Explaining Eastern Europe: Orbán's laboratory of illiberalism](#)», *Journal of Democracy*, vol. 29, núm. 3, 2018, p. 39-51.

(453) el 2014, el 2018 i el 2022...

Vegeu Péter Krekó i Zsolt Enyedi, «[Explaining Eastern Europe](#)», i «[Orbán's victory in Hungary adds to the darkness engulfing Europe](#)», *The Guardian*, 4 d'abril de 2022.

«invasors» majoritàriament musulmans...

Vegeu «[Viktor Orbán: Hungary doesn't want "Muslim invaders"](#)», *Politico*, 8 de gener de 2018.

«És com si fóssim bessons»...

Citat a Ruth Ben-Ghiat, op. cit., p. 122.

(454) que la va recompensar amb subvencions generoses...

Vegeu aquest excel·lent reportatge d'investigació, «[How Orbán played Germany, Europe's great power](#)», *Di-rect36*, 18 de setembre de 2020, i «[How German automotive investment in Hungary exposes the dark reality of globalization](#)», *Investment Monitor*, 8 d'octubre de 2021.

prop d'una tercera part de les exportacions industrials hongareses...

The Economist, 31 d'agost de 2019, diu «fins al 35 %».

(455) canviar de país era més fàcil que canviar el propi país...

Ivan Krastev i Stephen Holmes, *The Light that Failed. A Reckoning*. Londres: Allen Lane, 2019, p. 32. Disponible en castellà: *La luz que se apaga*. Barcelona: Debate, 2019.

un increment de gairebé el dos-cents per cent en el nombre d'hongaresos residents en altres estats membres...

Daniel R. Kelemen, «[The European Union's authoritarian equilibrium](#)», *Journal of European Public Policy*, vol. 27, núm. 3, 2020, p. 481-499. La dada és a la p. 492. Correspon al nombre de ciutadans hongaresos d'entre 15 i 64 anys.

aproximadament el 3,5 % del producte interior brut...

Ibíd., p. 490.

(456) més del noranta-cinc per cent de les inversions públiques a Hongria tenien cofinançament de la UE...

Ibíd., p. 490.

«Som una sola sang!»...

Vegeu Ismerőcs Arcok, «[Nélküled \(Without You\)](#)».

«Igual que el 1849, el 1920, el 1945 i el 1956, els màxims dignataris europeus...»

Aquesta citació i la següent són de la [traducció oficial a l'anglès del discurs d'Orbán](#) per commemorar «el 65è aniversari de la revolució i la lluita per la llibertat de 1956».

(457) «Abans pensàvem que Europa era el nostre futur»...

Vegeu tot el [discurs de «l'estat de la nació»](#) de Viktor Orbán, 19 de febrer de 2020.

(458) «han fomentat una riuada demogràfica, política i econòmica de musulmans...»

Aquesta citació i les següents són del text que vaig rebre, reproduït també a [«Samizdat No.12»](#), 13 de setembre de 2021.

(459) «a BLM [Black Lives Matter] no se li permet calar foc a barris sencers de Budapest»...

Vegeu [«Hungary's Viktor Orban tells Tucker Carlson: "Western liberals can't accept" right-wing dissent»](#), *Fox News*, 5 d'agost de 2021, i els comentaris posteriors de Carlson a *Fox News*, agost del 2021. Vegeu també la [conversa entre Viktor Orban i Tucker Carlson a Fox News](#), i [«How the American Right Fell in Love With Hungary»](#), *The New York Times*, 19 d'octubre de 2021.

una d'aquelles majories ajustades...

Del 51,55 % i el 48;45 % per ser exactes; vegeu Wojciech Sadurski, *Poland's Constitutional Breakdown*. Oxford: Oxford University Press, p. 1.

només el 37,5 % dels vots –que suposaven només el divuit per cent del cens electoral...

Wojciech Sadurski, op. cit., p. 1.

(460) «La constitució polonesa contra l'hegemonia alemanya»...

Citat en un [tuit de Ben Stanley \(@BDStanley\)](#), 10 d'octubre de 2021, 19:27.

«¿Brussel·les vol prohibir menjar carn?», «¿L'oposició vol islamitzar Polònia?» i l'esplendorós «Els polonesos no són éssers sense ànima»...

Vegeu [Gazeta Wyborcza](#), 29 de desembre de 2021.

«Els experts no tenen cap dubte [que] el torrent de diners que actualment surt...»

Citat a [«For a bitter taste of Polish populism, just watch the evening news»](#), *The Guardian*, 25 de juny de 2020. De les meves notes personals mirant l'informatiu del vespre al canal TVP durant la campanya presidencial de l'estiu de 2020. La citació s'ha comprovat amb el vídeo disponible a internet.

(465) «Alertem contra la direcció dels canvis al nostre país...»

Citat, acompanyat de més context, a Timothy Garton Ash, *The Magic Lantern. The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin & Prague*, op. cit., p. 160.

UN NOU TELÓ D'ACER

(469) força més de sis metres d'alçada en aquest punt, amb una fortificació cilíndrica al capdamunt ...

Tot i que l'alçada de la tanca va ser de sis metres fins al 2018, llavors es va aixecar encara més en alguns punts crítics, i s'hi va afegir la fortificació en forma de cilindre o de pinta. La majoria d'incursions es fan en punts on la tanca encara fa només sis metres d'alt. Correu electrònic de Pablo Núñez Díaz, 23 de desembre de 2021.

(475) «Depèn de vosaltres. Travesseu-la. Aneu»...

[«"Go through. Go," Lukashenko tells migrants at Polish border»](#), *Reuters*, 26 de novembre de 2021.

«Els guàrdies donaven cops de peu a la gent com si fossin pilotes de futbol»...

[«"The guards at the Poland-Belarus border kicked us like footballs"»](#), *The Times*, 13 de novembre de 2021.

(476) «És Europa o la mort»...

«[My town is in ruins and my friends are all dead. My only hope is to reach the EU](#)», *The Times*, 14 de novembre de 2021.

més de 21.000 persones es van ofegar en l'intent de travessar el Mediterrani entre el 2014 i el 2021...

És la xifra que figura al web de [l'Organització Internacional per a les Migracions](#), afiliada a l'ONU.

«12.39: La barca s'enfonsa. Ho juro...»

Citat a Gerald Knaus, *Welche Grenzen brauchen wir? Zwischen Empathie und Angst – Flucht, Migration und die Zukunft von Asyl*. Múnic: Piper Verlag, 2020, p. 27-29.

(477) el 2021 un nombre sense precedents de persones es va jugar la vida...

Vegeu «[Record number of migrant Channel crossings in 2021](#)», *InfoMigrants*, 4 de gener de 2022, vegeu també la taula a «[Priti Patel's options for dealing with huge rise in Channel migrants](#)», *The Times*, 25 de novembre de 2021.

la matinada del 24 de novembre de 2021 almenys vint-i-set homes, dones i criatures van morir...

El nombre que es va donar en les primeres informacions va ser de 26 o 27, però una impressionant investigació de la BBC va arribar a la conclusió que almenys 30 persones van morir aquella nit. Vegeu «[Channel migrants tragedy: Terrifying final hours of their fatal journey](#)», *BBC News*, 21 de desembre de 2021.

«Ho tornaré a intentar»...

Vegeu «[Migrant crisis: "Mum, we must switch our phones off now. Pray for me"](#)», *The Times*, 27 de novembre de 2021.

la llibertat de moviments com l'assoliment que definia...

En una [enquesta](#) que va fer *Eupinions* per al nostre equip de recerca «Europe's Stories» de la Universitat d'Oxford el desembre de 2020, gairebé tres quartes parts (74%) dels enquestats estaven d'acord amb la frase «Si no oferís la llibertat de viatjar, treballar, estudiar i viure en altres estats membres de la UE, la Unió Europea no valdria la pena».

(478) les tanques de metall al voltant de Ceuta...

Pagades en gran part amb fons de la UE, vegeu Peter Gold, *Europe or Africa? A Contemporary Study of the Spanish North African Enclaves of Ceuta and Melilla*. Liverpool: Liverpool University Press, 2000, p. 130-131. La informació sobre la tanca a partir del 2005 prové de Pablo Núñez Díaz.

(479) ho vaig qualificar d'un «1989 a l'inrevés»...

«[Europe's walls are going back up – it's like 1989 in reverse](#)», *The Guardian*, 29 de novembre de 2015.

un diari sensacionalista partidari d'Orbán fins i tot va posar les famoses tenalles en un fotomuntatge de George Soros i els líders de l'oposició...

Va ser *Lokál*, vegeu Timothy Garton Ash, *The Magic Lantern. The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin & Prague*, op. cit., p. 165.

fronteres exteriors terrestres de més de 13.000 quilòmetres...

La xifra prové del [CIA Factbook](#) (actualitzat després del Brexit).

Angela Merkel i el primer ministre holandès Mark Rutte van acordar amb el primer ministre turc Ahmet Davutoğlu que la UE donaria a Turquia sis mil milions d'euros...

Luke van Middelaar, op. cit., p. 107-108, explica que va ser una oferta de Davutoğlu, igual que Gerald Knaus, op. cit., p. 189-190, però Hugo Brady, en «[Openness versus helplessness: Europe's 2015-2017 border crisis](#)», *Groupe d'études géopolitiques*, 28 de juny de 2021, anota que «Sorpresos, els turcs van accedir a presentar el pla com si fos d'ells».

(481) van informar de manera fiable observadors de l'ONU...

«[Most refugees in Libyan detention centres at risk – UN](#)», *The Guardian*, 31 de maig de 2019.

«llocs de tortura i esclavitud innoble»...

Citat a Sally Hayden, *My Fourth Time, We Drowned. Seeking Refuge on the World's Deadliest Migration Route*. Londres: HarperCollins, 2022, p. 323.

(482) «Esteu en aigües britàniques» [...] «Truqueu a la policia francesa»...

Vegeu «[Exclusive: Migrant survivor says British coastguard ignored call for help](#)», *Rudaw*, 29 de novembre de 2021.

la frontera marítima invisible...

Vegeu la investigació de la BBC «[Channel migrants tragedy: Terrifying final hours of their fatal journey](#)», *BBC News*, 21 de desembre de 2021.

almenys es van perdre 339 vides [...] més de 150.000 migrants...

Sally Hayden, op. cit., p. 179-183.

(483) el diari espanyol *La Vanguardia* havia publicat una fotografia...

Vegeu la fotografia a la [galeria d'imatges](#).

«És un deure legal i de civilització no permetre que éssers humans s'ofeguin»...

Vegeu «[Koalitionsvertrag 2021–2025 zwischen der SPD, Bündnis 90/Die Grünen und FDP](#)», 24 de novembre de 2021, p. 142.

«La tràgica però brutal veritat: no són refugiats de debò!...»

Daily Mail, 28 de maig de 2016 citat a Rebecca Hamlin, *Crossing. How We Label and React to People on the Move*. Stanford: Stanford University Press, 2021, p. 128.

(484) «una por fundada de ser perseguida per raons de...»

Vegeu els [textos oficials](#).

De mitjana, aproximadament el cinquanta per cent de les peticions d'asil al Regne Unit al final de la dècada de 2010 es van concedir...

Vegeu la Figura 4 de l'Oxford's Migration Observatory, «[Q&A: Migrants crossing the English Channel in small boats](#)», 2 de juliol de 2021.

La majoria de persones que travessaven el canal de la Mànega en petites embarcacions entre 2018 i 2020 procedien de l'Iraq, Síria i l'Afganistan...

Vegeu Taula 1 de l'Oxford's Migration Observatory, «[Q&A: Migrants crossing the English Channel in small boats](#)», 2 de juliol de 2021.

la necessitat econòmica d'immigrants a Alemanya es calculava en uns 400.000 anuals...

[Schengen Visa Info](#), 27 d'agost de 2021.

(485) Les estàtues, creades per l'artista nascut a Ceuta Ginés Serrán-Pagán

Vegeu-les al següent [enllaç](#).

(489) Borís Romantxenko...

«[Russian attack on Kharkiv kills Holocaust survivor, 96](#)», *The Guardian*, 21 de març de 2022.

la gent gran dels pobles dels voltants de Kíiv es referia als invasors russos com a *nimtsi*...

Vegeu «[Sie nennen sie die Deutschen](#)», *Die Zeit*, 16 d'abril de 2022, i també un tuit de Mattia Nelles, 10 d'abril de 2022, que em va confirmar per correu electrònic, 16 d'agost de 2022. La periodista d'investigació Natàlia Humeniuk també em va confirmar que ho havia sentit personalment unes quantes vegades.

(490) «Miri aquestes cares al voltant nostre...»

Vegeu «[“It might be the last chance to get out”: citizens flee Kyiv as assault intensifies](#)», *The Guardian*, 1 de març de 2022.

Hi havia gairebé vuit milions de desplaçats a l'interior del país, i més de sis milions es van convertir en refugiats a l'estranger...

Hi havia 7,7 milions de desplaçats interns [segons l'ACNUDH](#), 5 de maig de 2022, i 6,1 milions de refugiats d'Ucraïna registrats arreu d'Europa [segons l'ACNUR](#), 29 de juliol de 2022.

la 64a Brigada Independent Motoritzada...

Vegeu «[The Dead Of The 64th: A Notorious Russian Army Unit And Its High Casualty Rate](#)», *Radio Free Europe*, 10 d'agost de 2022.

«un model de compliment del seu deure militar...»

Citat a New Lines Institute For Strategy and Policy i Raoul Wallenberg Centre for Human Rights, «[An Independent Legal Analysis of the Russian Federation's Breaches of the Genocide Convention in Ukraine and the Duty to Prevent](#)», maig del 2022, p. 18.

«Dos soldats russos van entrar a casa seva...»

Vegeu New Lines Institute For Strategy and Policy i Raoul Wallenberg Centre for Human Rights, «[Legal Analysis of the Russian Federation's Breaches](#)», p. 32.

(491) la fotografia del cadàver d'una dona ucraïnesa estès en un carrer d'Irpín...

Vegeu «[Russian war crimes in Ukraine: So much for “never again”](#)», *Politico*, 6 d'abril de 2022.

sens dubte el règim de Putin era feixista...

Ho ha defensat amb força Timothy Snyder, per exemple a «[We Should Say It. Russia Is Fascist.](#)», *The New York Times*, 19 de maig de 2022, i s'explora de manera molt aclaridora en l'assaig llarg «[Vladimir Putin is in thrall to a distinctive brand of Russian fascism](#)», *The Economist*, 28 de juliol de 2022.

(492) «Rússia anti-Moscou»...

Vegeu l'article de Vladímir Putin «[On the Historical Unity of Russians and Ukrainians](#)», 12 de juliol de 2021.

«Putin diu la veritat...»

Wolf Biermann parlant per una connexió de vídeo durant una manifestació de solidaritat amb Ucraïna al centre de Berlín el 6 de març de 2022, «[Literaturfestival in Berlin: Kunstschaaffende zeigen Solidarität mit Ukraine](#)», *RedaktionsNetzwerk Deutschland*, 6 de març de 2022.

«¿Però com puc ser jo nazi? Que ho expliquin al meu avi...»

Citat a «[Russia's Putin justifies war in menacing speech as Ukraine's Zelensky appeals for peace](#)», *Financial Times*, 24 de febrer de 2022.

(493) «desplegament temporal nazi»...

Citat a «[Civilians killed by Russian missile strike on city in western Ukraine](#)», *Financial Times*, 14 de juliol de 2022.

«El nostre president encara és a Kíiv i és com un far...»

Correu electrònic de Lindsey Hilsum, 29 de juliol de 2022, citant les seves notes.

«Vaixell insígnia rus, ves i que et bombin»...

Vegeu «[Russia Retreats from Ukraine's Snake Island](#)», *VoaNews*, 30 de juny de 2022.

(494) «Vam fer servir escopetes de caça», va dir l'Alexander, un botiguer local...

Per a aquest i altres detalls vegeu «[Ukraine: The small town which managed to block Russia's big plans](#)», *BBC News*, 22 de març de 2022, i «[A Ukrainian Town Deals Russia One of the War's Most Decisive Routs](#)», *The Wall Street Journal*, 16 de març de 2022.

(495) «conseqüències com no heu trobat mai en la història»...

Citat a «[Russia's Putin justifies war in menacing speech as Ukraine's Zelensky appeals for peace](#)», *Financial Times*, 24 de febrer de 2022.

«Demostreu que sou realment europeus»...

Citat a «[In this moment of crisis, opening the door to Ukraine is one thing the EU can do](#)», *The Guardian*, 4 de març de 2022.

(497) «Ara, al cap de trenta anys, toca passar comptes»...

[Wolf Biermann parlant](#) per una connexió de vídeo durant una manifestació de solidaritat amb Ucraïna al centre de Berlín el 6 de març de 2022.

(500) vaig fer dos viatges a Ucraïna, el desembre de 2022 i el febrer de 2023...

Més sobre el viatge de desembre de 2022 al meu article «[Ukraine in Our Future](#)», *The New York Review of Books*, 23 de febrer de 2023. Quant a la meua visita a Kíiv el febrer de 2023, vegeu el meu article «[The need for speed in Ukraine: the West must be bold](#)», *The Spectator*, 25 de febrer de 2023.

DELFO

(511) La meitat de la gran pedra rectangular té tres forats...

Vegeu la [galeria d'imatges](#).

per convertir-la en una premsa d'oli...

Michael Scott, *Delphi. A History of the Center of the Ancient World*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2014, p. 23 i nota 43 a p. 313. Gran part dels detalls d'aquests paràgrafs provenen de Scott.

(512) «Cresos, després de passar el riu Halis, destruirà un gran imperi»...

Michael Scott, op. cit., p. 83-85.

«si no havia entès l'oracle, si no havia reiterat la consulta...»

Heròdot, *Història. Llibre I*. Barcelona: Fundació Bernat Metge, 2010. Traducció de Manuel Balasch, p. 99.

(513) seguint el consell de l'oracle oficial del Tibet...

Com explica Michael A. Flower, «[Understanding Delphi Through Tibet](#)», *Greece and Rome*, vol. 65, núm. 1, 2018, p. 34-53, a p. 45-46.

més del cinquanta per cent de les persones de França, Alemanya i la Gran Bretanya que van contestar una enquesta van dir que es prenen seriosament l'astrologia...

Peter Baldwin, *The Narcissism of Minor Differences. How America and Europe are Alike. An Essay in Numbers*. Oxford: Oxford University Press, 2009, p. 174.

(514) «interessa més que qualsevol altra perquè és una condició de tota pràctica possible...»

Immanuel Kant, *Anthropologie in Pragmatischer Absicht*, I §33. Disponible en castellà: *Antropologia*. Barcelona: Alianza, 2015. Versió anglesa citada a Reinhart Koselleck, *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Stanford: Stanford University Press, 2002, p. 132-133.

«només és qüestió de temps que aparegui una nova pandèmia...»

Citat a Ivan Krastev, *Is It Tomorrow yet? Paradoxes of the Pandemic*. Londres: Allen Lane, 2020, p. 3. Disponible en castellà: *¿Ya es mañana? Cómo la pandemia cambiará el mundo*. Barcelona: Debate, 2020.

(516) «Adeu, Schengen», va declarar un diari italià...

Il Sole 24 Ore, 16 de març de 2020, citat a Luuk van Middelaar, *Pandemonium. Saving Europe*. Newcastle upon Tyne: Agenda, 2021, p. 67.

(517) En un assaig sobre «El futur desconegut i l'art de la prognosi»...

Reproduït a Reinhart Koselleck, op. cit., p. 131-147.

(518) L'especialista en el món clàssic Michael Scott afirma que...

Michael Scott, op. cit., p. 29-30, citant també un home de negocis que li va descriure l'oracle com «un consultor de l'antiguitat».

(521) la població d'Àfrica es tornarà a doblar abans del 2050, cosa que afegirà uns 1.200 milions de persones més...

Vegeu Gideon Rachman, *The Age of the Strongman. How the Cult of the Leader Threatens Democracy around the World*. Londres: The Bodley Head, 2021, p. 184. Disponible en castellà: *La era de los líderes autoritarios. Cómo el culto a la personalidad amenaza la democracia*. Barcelona: Crítica, 2022.

la temperatura de la Terra s'ha incrementat aproximadament 0,5 graus...

«[1. Is the climate warming?](#)», *The Royal Society*, març del 2020.

un cinquanta-tres per cent de joves europeus...

Va ser un dels resultats més colpidors de les [enquestes](#) que el nostre projecte «Europe's Stories» del Dahren-dorf Programme de la Universitat d'Oxford va fer amb el projecte *Eupinions* de Bertelsmann Stiftung.

(525) «El meu propi estat d'ànim sintetitza aquests dos sentiments i els supera...»

Carta del 19 de desembre de 1929, Antonio Gramsci, *Lettere dal carcere (1947)*; *Letters from de Prison*. Londres: Quartet Books, 1979, p. 158-159.

(426) «És una orientació de l'esperit, una orientació del cor»...

Václav Havel, *Disturbing the Peace. A Conversation with Karel Hvižala*, op. cit., p. 181.

EPÍLEG
EN UNA PLATJA DE NORMANDIA

(532) més d'una tercera part dels vots emesos a Ver-sur-Mer...

Vegeu les [xifres exactes](#). Marine Le Pen va obtenir la majoria dels vots en alguns pobles i ciutats petites del voltants, vegeu els [resultats](#).

les eleccions de 2022...

Vegeu els [resultats oficials de les eleccions presidencials de 2017](#), vegeu també els de l'[any 2022](#).